

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

İSLAM İNANÇ ESASLARI AÇISINDAN DEİZM ELEŞTİRİSİ

Yunus ERGİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

İSLAM İNANÇ ESASLARI AÇISINDAN DEİZM ELEŞTİRİSİ

Yunus ERGİN

**Danışman: Prof. Dr. İsmail ŞİK
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Nail KARAGÖZ
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. İsmail ŞIK
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Nail KARAGÖZ

Üye: Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
.../.../2020

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2020

Yunus ERGİN

ÖZET

İSLAM İNANÇ ESASLARI AÇISINDAN DEİZM ELEŞTİRİSİ

Yunus ERGİN

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. İsmail ŞIK

Şubat 2020, 86 sayfa

Bu çalışma İslam düşüncesi açısından akli ve nakli delillendirmeler getirmek suretiyle deizme yönelik eleştirileri kapsamaktadır. Çalışmada İslam'ın inanç esaslarına aykırılık teşkil eden deist öğretiler incelenmiş, İslam düşüncesi açısından bu öğretilere karşı gerek ayetler ışığında gerekse de İslam alimleri perspektifinde çeşitli savunular yapılmıştır.

Ele alınan çalışmanın birinci bölümünde, eleştirilerin sağlam dayanaklar üzerine oturtulabilmesi için deizm akımı genel hatlarıyla tanıtılmıştır. Buna göre; deizmin çeşitli tanımlamalarına yer verilmiş ve bu akımın diğer inanç modellerinden olan teizm ve ateizm ile olan mukayesesi yapılarak aralarındaki farklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte deizmin çeşitlerine ve tarihsel sürecine de değinilmiş, bu akımın öğretilerinin tarihin çeşitli dönemlerinde var olduğu, ancak sistematik bir akım olarak deizmin İslam'a karşı değil; Hristiyanlık dinine karşı tepkisel olarak ortaya çıktığı vurgulanmıştır.

Çalışma, deizmin çıkış süreci olarak Hristiyanlığın yarattığı çıkmazlardan kurtulma arzusunun bir tezahürü olduğunu ele alsa da, asıl amaç, deizmin İslam dinindeki öğretilerin tam karşısında olduğunu ortaya koyarak İslam esasları açısından deizme yönelik teolojik cevaplar verebilme gayesini taşımaktadır.

Günümüzde popülaritesini arttıran deizm akımının temel doktrinleri olduğu bilinmektedir. İlahi bir bilgi kaynağı olan vahyi reddeden deizm akımı, Tanrı'ya olan bakış açısıyla dikkat çeker. Onlara göre salt akıl, vahyin varlığını anlamsız kılmaktadır. Vahyin reddedilmesi ise aklın öncelenerek Tanrı'nın pasifize edilmesi anlamına gelmekte, Tanrı'nın insana ve aleme olan müdahaleciliği yok sayılmaktadır. İşte aklın otorite konumunda olması, deizmde ön plana çıkan hareket noktası olduğundan dolayı bu çalışmada irdelenmiş, İslam ile deizmin akla verilen yetkinlik konusundaki temel

parametreleri ele alınmıştır.

Çalışmanın ana omurgasını oluşturan ikinci bölümde ise, İslam'a ve deizme göre din ve Tanrı tasavvurları ile nübüvvet kurumu ve ahiret hayatı konuları hakkında bilgiler verilmiş, deist öğretilere karşı delillendirme ve eleştirel değerlendirmeler bu bölümde yapılmıştır.

Üçüncü bölüm ise, deizmin sosyolojik anlamda bıraktığı etkileri kapsamaktadır. Bundan hareketle, toplumdaki deizm tehlikesine karşı İslam dininin tam anlamıyla anlatılamamasına ve İslam'ın karşısında duran gerek deizm gerekse de diğer inanç modellerine karşı ne tür tedbirler alınması gerektiğine özellikle dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deizm, Deist, Deizm Eleştirisi, Akıl, Tanrı, Yaygınlaşan Deizm.

ABSTRACT**DEISM CRITICISM IN TERMS OF ISLAMIC FAITH****Yunus ERGİN****Master Thesis, Department of Basic Islamic Sciences****Supervisor: Assoc. Prof. Dr. İsmail ŞİK****February 2020, 86 pages**

This study involves criticisms directed to deism by bringing proofs of reason in terms of Islamic thought. In the study, deist teachings these are contrary to belief principles of Islam were examined, and various arguments were made against these teachings in the sense of Islamic thought, both in the light of verses and in the perspective of Islamic scholars.

In the first part of the study, the trend of deism has been outlined in order to put the criticisms on sure bases. According to this; various definitions of deism have been tried to explain and the differences between them have been tried to elicit by making comparison with theism and atheism which are the other belief models of this movement. In addition to this the types and historical process of deism are also mentioned. This movement existed in various periods of history, primarily emerged reactively against the Christian Religion, not to Islam as a systematic movement, was also emphasized in this part.

Even though this study deals with the desire of avoid from the dilemmas created by Christianity indeed the main purpose of this study is to reveal that it's directly against the teachings in Islam, by giving theological responses to deism.

Today, it is known that the deism movement that increases its popularity and it has basic doctrines. The movement of deism which is deny the revelation, draws attention with is perspective to the God. For them, pure mind makes the existence of revelation meaningless. The rejection of revelation means that the mind is prioritized and God is pacified, and God's intervention in the world and humanbeing is ignored. As the reason is the authority of the mind and the starting point that comes to the fore in deism, the basic parameters of Islam and deism on the competence given to mind have been discussed and examined in this study.

In the second part, which constitutes the main backbone of the study, information is given on the issues of religion and God, according to Islam and deism and prophet institution and the life of the hereafter.

The third part includes the effects of deism in sociological sense. From this point of view, this study, particularly pays attention there is no satisfying explanation, in return to danger of deism in the society and what measures should be taken against both theism and other belief models facing Islam.

Key Words: Deism, Deist, Criticism of Deism, Reason, God, Prevalent Deism.

ÖNSÖZ

İslam'ın ana ilkelerini akli ve nakli temellendirmeler ile ortaya koyan Kelam ilmi, İslam düşünce tarihinde Allah'ın varlığı ve birliği, nübüvvet kurumu ve ahiret hayatı konuları üzerine yoğunlaşmış, Kur'an'da yer alan bu inanç ilkelerini İslam'ın karşısında yer alan diğer dünya görüşlerine karşı savunma görevini üstlenmiştir. Tarihin bütün dönemlerinde insanların üzerinde birçok yorumlamalarda bulunduğu, farklı dinsel yaklaşımlarla gruplaşmalara neden olan bu inanç ilkeleri, anlaşılan o ki, insan var olduğu sürece de konuşulmaya, tartışılmaya ve çeşitli dinsel yaklaşımların oluşumuna zemin hazırlamaya devam edecektir.

Bu çerçevede saymış olduğumuz inanç ilkelerinin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı felsefi ve teolojik oluşumlardan bir tanesi deizmdir. Özellikle Tanrı hakkında görüş beyan eden ve nübüvvet kurumunu reddetmesiyle ön plana çıkan deizm, Aydınlanma hareketi ile birlikte gündeme gelmiş olsa da İslam dünyasında taraftar elde etmeye başlaması ve popüler bir akım olması son yıllarda gerçekleşmiş bulunmaktadır. Her ne kadar deizm akımının günümüzde sistematik bir inanç ekolü olarak takipçisi olmasa da, Aydınlanma döneminden bu yana oluşturmuş olduğu felsefi ve teolojik gelenek, bu akımın öğretilerinin pratik anlamda da olsa varlığını sürdürmesine imkân sağlamaktadır.

Din, Tanrı, nübüvvet ve ahiret başlıklarının, içerisinde, görünmeyen aleme uzanan konuları barındırması, fitrat itibariyle görünmeyene ilgi duyan insanı, meraklandırmaya ve bu konuları öğrenmek suretiyle sorgulamaya sevk etmektedir. Bu durum ise dinlerin araştırılmasına, bu konularla ilgili olarak hangi inanç metodunun ne dediğinin irdelenmesine sebebiyet vermektedir. Özellikle gençlerin, araştırmaya ve sorgulamaya müsait olan psikolojik yapıları, onları, hangi inanç modeli akıl ile bilimin yol göstericiliğiyle hareket etmişse, o inanç modeline sempati duymaya yönlendirmektedir. Deizm ise ortaya koymuş olduğu felsefi ve teolojik ilkelerinde akıl ve bilimi referans aldığını iddia ederek hareket ettiği için, Sekülerleşmenin de etkisiyle gençler arasında ilgi uyandırabilmeyi başaramış ve özellikle son zamanlarda ülkemizde de taraftar sayısını artırmıştır.

Sekülerleşme ile birlikte İslam'ın karşısında duran deizm gibi çeşitli inanç modellerinin dini hayatı geriletmesi; Kur'an ve Sünnet'in geri plana atılması tehlikesini doğurduğu gibi bu akımlarla mücadele edilmesi ihtiyacının var olması gerçeğini de ortaya koymaktadır. Gençlerin deizme yönelmesi de göstermektedir ki, bu mücadele süreciyle alakalı olarak Müslüman toplum içerisinde ciddi tedbirsizlikler bulunmaktadır.

Biz de bu çalışmamızda deizme yönelik alınması gereken tedbirlerle birlikte Müslüman toplumun deizme yönelik ortaya koyabileceği teolojik cevapları ve ayetler ışığındaki eleştirel değerlendirmeleri işlemeyi amaç edindik. Kaynak tarama sürecinde gözlemlediğimiz deizme yönelik yeterli akademik çalışmanın bulunmaması, bizi böyle bir çalışmanın ele alınması gerektiği kanaatine vardırdı.

Bu bağlamda ele almış olduğumuz çalışma üç bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde, deizmin daha çok felsefi, teolojik ve tarihsel sürecine; ikinci bölümde, inanç esasları bağlamında deizmin ne dediğine ve İslam'ın buna karşılık ortaya koymuş olduğu teolojik delillendirmelere; üçüncü bölümde, deizmin yaygınlaşmasının sebeplerine ve alınması gereken tedbirlere yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise, bu çalışma ile elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Yüksek lisans ders dönemimden tez konumun tespit edilip olgunlaşmasına kadar çalışma sürecimde bilgi ve deneyimleriyle bana yol göstererek yardımını esirgemeyen, akademik bakış açısından istifade ettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. İsmail ŞIK'a en içten saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Çalışma sürecim içerisinde katkılarını esirgemeyen Kelam bölümünden Dr. Ömer SADIKER ve Arş. Gör. Hamdi AKBAŞ'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatımın her alanında olduğu gibi bu çalışma sürecimin de bütün aşamalarında desteğini hiçbir an esirgemeyen, dualarıyla her zaman yanımda olan biricik anneme ve maddi-manevi desteklerinin yanı sıra göstermiş oldukları sabır ve anlayıştan dolayı varlıklarını sürekli yanımda hissettiğim halama, ablalarım ve kardeşlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Büyük emek ve gayretlerle tamamlamış olduğum bu tez; 04.11.2019 günü kaybettiğimiz rehberim, yaşantısıyla da öğrettikleriyle de bana her zaman ilham veren ve önderlik eden, bugüne gelmemde annemle beraber en büyük destekçim ve yol göstericim olan canım babam Sayın Muhsin ERGİN'in unutulmaz anısına adanmıştır.

Yunus ERGİN

Adana / 2020

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	4
3. Araştırmanın Yöntemi	5

BÖLÜM I

DEİZM

1.1. Deizm Nedir?	7
1.1.1. Deizm Kavramı ve Tanımı	7
1.1.2. Deizmin Teizm ve Ateizm ile Mukayesesi	9
1.1.2.1. Teizm	10
1.1.2.2. Ateizm	12
1.2. Deizme Tarihsel Bir Bakış	13
1.3. Deizmde Temel Doktrinler	18
1.4. Deizmin Çeşitleri	19
1.5. Deizmde Otoritenin Kaynağı Olarak Akıl	21

BÖLÜM II

TEOLOJİK PERSPEKTİFTE DEİZM ELEŞTİRİSİ

2.1. Din Tasavvuru	25
2.1.1. Deizmde Akla Dayalı Doğal Din Anlayışı	25
2.1.2. İslam Düşüncesi Açısından Dinin Gerekliliği	29
2.2. Tanrı Tasavvuru	33
2.2.1. Deizme Göre Tanrı'nın İnsan ve Alemle Olan İlişkisi	33
2.2.2. İslam Düşüncesi Açısından Tanrı'nın Etkinliği, İnsan ve Alemle Olan İlişkisi	37

2.3. Nübüvvet.....	41
2.3.1. Deizmin Nübüvvet İtirazı.....	41
2.3.2. İslam Düşüncesi Açısından Nübüvvetin Gerekliliği	47
2.4. Ahiret Hayatı.....	56
2.4.1. Deizmin Ahiret Hayatına Olan Bakışı.....	56
2.4.2. İslam Düşüncesi Açısından Ahiret Hayatı	59

BÖLÜM III

DEİZMİN SOSYOLOJİK PROBLEMATİĞİ

3.1. Günümüzde Deizmin Yaygınlaşmasının Nedenleri	63
3.2. İslam Düşüncesinde Aklın Konumu ve İşlevselliği.....	69
3.3. Deizm ve Din Karşıtı Akımlara Karşı Alınabilecek Tedbirler	72
SONUÇ	75
KAYNAKÇA.....	78
ÖZGEÇMİŞ	86

KISALTMALAR

bkz.: Bakınız

bs.: Baskı

c.: Cilt

çev.: Çeviren

DİA.: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB.: Diyanet İşleri Başkanlığı

ed.: Editör

MEB.: Millî Eğitim Bakanlığı

nşr.: Neşreden

S.: Sayı

s.: Sayfa

ss.: Sayfa aralığı

thk.: Tahkik eden

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

v.dğr.: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Kendisine verilmiş olan akıl melekesinden dolayı şan ve şeref sahibi¹ olarak yaratılan insan, söz ve davranışlarından sorumlu tutulmuş² bir varlıktır. Tarih boyunca insanların bir kısmı, sorumluluk bilincinden uzak yaşamayı tercih ederek kendilerine verilen akıl melekesinin gerekliliklerini yerine getirmemiş, ölçü aleti olarak kullanmaları gereken akıllı kendi heva ve hevesleri doğrultusunda mahkûm ederek kullanmışlardır. Kur'an'a bakıldığında zaman insana verilen aklın kullanılması gerektiği, aklını kullananların ise üstün bir mertebeye çıkarıldığı görülecektir.³ Aklın insan tarafından pasif konuma alınması ve düşünme yetisini içerisinde barındırmaması, yine Kur'an tarafından kınanmıştır.⁴ Kur'an aklın kullanılmasını istemekle insana verilen değer de ön plana çıkarılmasını hedefler. Çünkü akıllı kullanılmamanın kişiyi taklide götürme ihtimali yüksektir; bu da aklın öznelikten uzaklaşarak nesnellığe kaymasına sebebiyet verebilir. Aklın nesnellığe kayması ise özgür irade fiilinin ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla 'ölçü aleti' olarak bahsetmiş olduğumuz akıl, gereğince kullanılmadıkça, sosyal ve düşünsel sahadaki düşkünlük ve bunalımların başlıca nedenlerinden biri olabilecektir.

Akıl, kişiye sorumluluklarını öğreteceği gibi onu yaratıcısına ulaştıracak,⁵ vahyin rehberliği doğrultusunda özgür irade fiilinin de nasıl kullanılacağını ona gösterecektir. Ancak vahyin ışıyla aydınlanmayan akıl, ölçsüz bir mutlaklaşmaya neden olabilir. Aynı zamanda vahyin yol göstericiliğinden mahrum kalan akıl, hayatın amacını anlamlandıramaz ve haklı bir hayat hakkını keşfetme noktasında şaşkınlık yaşar. Bu sebeple akıl-vahiy ilişkisi ilahi dinlerde oldukça önemli görülmüştür. Bu öneme rağmen, akıllı yegâne kurtuluş yolu olarak gören, ilahi vahyi reddeden, aklın salt olarak bütün iyileri insana öğretebileceğine inanan felsefi-teolojik akımlar da bulunmaktadır. Deizm bu akımlardan bir tanesidir.

İnsanın kurtuluşunun sadece akıl ile mümkün olabileceğine inanan deizm akımı, ilahi dinlerin kurtuluş reçetesinden farklı bir kurtuluş reçetesi ortaya koymuştur. İlahi dinlerde kurtuluşun aklın yanında vahiy ve peygamberlik müessesesi olmadan

¹ İsrâ 17/70.

² Bakara 2/286.

³ Ra'd 13/19.

⁴ Enfal 8/22.

⁵ Al-i İmran 3/7.

gerçekleşemeyeceğine iman edilirken, deizmde bu durum salt olarak tabii akla indirgenmiştir. Dolayısıyla deistler tabii akla iman etmektedir.

Deizmde akla verilen bu denli yetkinlik, vahiy inkâr ile birlikte nübüvvetin de inkarını beraberinde getirmiştir. Deistler vahiy adı altında var olan kitapların tümünü reddeder ve bu kitapların Tanrı tarafından gönderildiğine inanmazlar. Deistler evrende görülen mükemmel düzenin ve yaratılış sisteminin Tanrı'nın varlığı için yeterli olabileceğine, bunun için herhangi bir kitaba ya da vahye ihtiyaç duyulmadığına inanırlar.

Deistler bir yaratıcının var olduğunu, o yaratıcının evreni yarattığını ve evrenin kanunlarını koyduğunu kabul etseler de onlar için Tanrı pasif konumdadır; yarattığı alemle de sürekli bir ilişki içerisinde değildir. Deistlerin bu tutumu, içerisine düşmüş oldukları çelişkiyi ortaya koyması açısından İslam alimleri tarafından eleştirilmektedir. Çünkü evrenin yaratıcısı olarak bir Tanrı'yı kabul etmelerine ve o Tanrı'nın kural koyucu olduğunu söylemelerine rağmen yaratılan aleme müdahil olmayan uluhiyet anlayışları, İslamiyet'in temel parametrelerine aykırılık teşkil etmektedir.

İslam dininde Tanrı anlayışı deizmden farklı olarak dinamik bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla İslam alimleri, evrendeki hiçbir olayın yaratıcıdan bağımsız gerçekleşemeyeceğini, her şeyin O'nun bilgisi ve kontrolü dahilinde olduğunu kabul ederek deistlerin savunularına karşı çıkmış ve deliller ortaya koymuşlardır. Bu delillendirmeler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır.

Deistler dinin akıl yoluyla kavranabileceğine hükmettikleri için bir peygamberin varlığına da gerek olmadığını söylerler. Onlara göre akıl bir rehberdir ve kişiye fayda ve zarar verecek şeyler ile ahlaki öğretiler, başka bir öğreticiye gerek olmadan akıl ile öğrenilebilir. Bu tutumları göstermektedir ki deistler, Tanrı'yı pasif hale getirmekle beraber, insana öğretmen olması için gönderilmiş peygamberlerin kontrol mekanizmasını da yok saymaktadırlar. İslam dini insanın hem vahiyden hem de peygamber öğretilerinden uzak kalmasını reddetmiş, başıboş kalan insanın sadece akıl yoluyla her türlü nefsi istek ve arzularına köle olabileceğini belirtmiştir. Bu sebeple İslam dininde nübüvvet, iman esaslarından bir tanesidir.

İslam, muhtevasını, Hz. Muhammed'in, 'risâlet' ve 'vahiy' olarak da nitelenen 'nübüvvet' tecrübesinden almış bir dindir.⁶ İslam dininde nübüvvet müessesesi öylesine önemlidir ki, Allah Kur'an'da peygamberlerini 'aydınlatici bir kandil'e'⁷ benzetmiştir.

⁶ Aslan, İbrahim, *İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu*, Kelam Araştırmaları Dergisi 12/2, s. 33, ss. 33-54, Ankara 2014.

⁷ Ahzab 33/46.

Nübüvvetin İslam dininde ne denli önemli olduğu Allah'ın peygamberlerini mucizelerle desteklemesiyle de ortaya çıkmaktadır. İslam'ın deizm akımıyla karşı karşıya geldiği bu konuya da tezin ilerleyen bölümlerinde etraflıca yer vermeye çalışılacaktır.

Ayrıca çalışmada, deizmin temel öğretileri ele alınmakla birlikte, günümüz dünyasında her geçen gün taraftar toplamak suretiyle özellikle gençler arasında yaygınlaşan bu akımın öğretilerine karşı İslam'ın temel prensipleri ortaya konacak, İslam alimlerinin getirmiş olduğu delillendirmeler ile konu yapılandırılacaktır.

Yapılan araştırmalara göre modernitenin toplum sosyolojisini etkilemesi sonucunda farklı arayışlar içerisine girme eğilimi, özellikle ülkemizdeki gençlerin İslam'dan uzaklaşma ve İslam'ı yargılama yolunu benimsediğini göstermiştir. Bundaki önemli etkenlerden bir tanesi aklı önceleyip vahyi geri plana atmak ya da toptan reddetmektir. Aklın yaratıcısı olan ve Kur'an ayetlerinde ısrarla aklın kullanılmasını isteyen Allah, ilim öğrenmenin, bu suretle de bilime ulaşmanın yol göstericisidir.⁸ Allah aklın yaratıcısıdır, aklın yaratıcısı olduğu gibi vahyin de göndericisidir. Akıl da vahiy de aynı kaynaktan beslendiğine göre ikisi arasında çelişki görmenin mantığa aykırı olduğunun sebeplerine yer vermeye çalışılacaktır.

Özellikle gençler arasında deizm akımına kaymaların devam etmesi, İslam'ın tam anlamıyla anlatılamadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. İslam'ın anlatılamamasıyla beraber; İslam dininin toplumda yanlış temsil edilmesi, deist taraftarların modernitenin trendinden beslenerek düşüncelerini gençler arasında yayabilme kabiliyeti, dünyevileşme arzusu, siyasi atmosferler gibi etkenler deizmin yaygınlaşmasına neden olmaktadır.

Bütün bu anlatılanlar ile birlikte deizmin tanıtılması ve İslam ile olan fikir ayrılıklarının ele alınarak eleştirel değerlendirilmelerin yapılması, tezimizin konusunu oluşturmaktadır. Tezimizde deizm konusunu işlemenin bu inanç akımının öğretilerine bakış açısı getirebilme açısından önemli olacağı kanaatine vardık. Bu sebeple çalışmada İslam inanç esaslarının karşısında duran akım olarak deizmi, konumuzun öznesi olarak ele aldık.

Çalışmada gerek ailelerin, gerek eğitim sisteminin gerekse de dini kurum ve cemaatlerin İslam dinini ve yaratıcıyı tam anlamıyla anlatamamasının ne tür eksikliklere ve problemlere yol açtığı değerlendirilmiştir. Çalışmada ayrıca; deizmi teolojik perspektifte ele alarak aslında bu akımın Hristiyanlığın bilim karşıtı uygulamalarına

⁸ Enbiya 21/33; Neml 27/88; Ra'd 13/2; Yasin 36/38; Zariyat 51/47.

yönelik olarak ortaya çıkmış olduğuna ve bu akımın İslam diniyle nasıl karşı karşıya gelerek Müslüman coğrafyalarda etki alanı elde ettiğine değinilmiştir.

Çalışmamızın kapsamında içerik olarak konu üzerinde bütünlüğün sağlanabilmesi amacıyla önce deizmin ortaya çıkışından günümüze kadar ki tarihsel süreci, ardından da inanç esasları üzerine odaklanılmıştır.

İnanç esasları oldukça geniş bir konudur. İnanç esasları gerek ilahi dinlerin gerekse de beşerî dinlerin temel yapı taşlarıdır. Ancak çalışmada bunlara tek tek değinmek yerine, İslam dini ve deizm özelindeki inanç konuları işlenmiştir. Bu bağlamda; din tasavvuru, Tanrı tasavvuru, dinin gerekliliği, alem anlayışı, nübüvvet müessesesi ve ahiret hayatı konularına yer verilerek çalışmanın sınırları belirlenmeye çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tanrı'nın kudretini gösterme alanı olarak evreni yeterli gören deistler, insan karşısında Tanrı'ya kudret alanı tanımayarak tek yetkinliği akıl kudretine atfetmişlerdir. Tarihin pek çok döneminde vahiy ve nübüvvetten uzak yaşamayı tercih etmiş olan bir kısım insanlar, çeşitli inanışlar ve çeşitli akımların etkisi altında kalmalarından dolayı ilahi otoriteye boyun eğmek yerine beşerî otoritelerin öğretilerini benimsemişlerdir. İslam dininin kuşatıcılığı ve tüm alanlara dünya-ahiret refahı açısından müdahil olması, ilahi otoriteye boyun eğmemek adına bazı kesimleri memnun etmemiş, bunun sonucunda da gerek bölgesel gerekse de küresel anlamda azımsanmayacak tehlikeli etkiler ortaya çıkmıştır. Bu tehlikelerden biri de sekülerleşmedir. Sekülerleşme, toplumların dünyevileşmesine, hayatın hızı karşısında ilahi otoritenin emirlerini geri plana atmasına ve tavsiyelerini yerine getirememesine, bunun sonucunda da sorular ve sorunların görece bilim ya da popüler kültür ile giderilmeye çalışılmasına neden olmaktadır. Özellikle gençler ilahi otoritenin emir ve tavsiyeleriyle dünya-ahiret refahının sağlanabileceğini göremeyince ya da dindarlıkla birlikte günümüz teknolojisine ayak uydurabilen rol modellerin olabileceğini idrak edemeyince, akıl yürütme sürecini ilahi ana kaynaklarda aramak ve çözümlemek yerine teknolojik araçlarla farklı bilgiler elde edebilme yolunu tercih etmektedirler. Tüm bu etkenler ise deizmi beslemekte ve öne çıkmasını sağlamaktadır.

Din anlayışı, Tanrı tasavvuru, nübüvvet ve ahiret hayatı günümüz insanının inanç dünyası açısından da sürekli olarak güncelliğini koruyan temel meselelerdir. Dinamik yapısını hiçbir dönemde kaybetmeyen inanç konuları karşısında yetersiz kalmanın ve

akli-nakli deliller getirememenin, arayış içerisinde olan gençlere yapılabilecek büyük kötülük olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada, bu anlamda giderilebilecek eksiklikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu da çalışmanın amacını ortaya koyması açısından önemli görülmektedir. Çalışma kapsamında verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler, Türkiye'deki ve İslam dünyasındaki deizm probleminin çözümüne de katkı sağlamayı amaç edinmektedir.

Geçmişten bugüne Kelam ilminin, güncel inanç problemlerine çözümler üretme noktasında önemli bir işleve sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle inanç esasları noktasındaki yaklaşımları ile bilinen Kelam ilmi, kişilerin hayata ve olaylara bakışını, söz ve davranışlarını doğrudan etkileyebilme gücüne sahiptir. Ancak yapılan literatür taraması dikkate alındığında, Kelam ilmi alanında deizm üzerine sınırlı sayıda çalışma olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada bilimsel verilere dayanmak suretiyle objektif değerlendirmeler yapmanın Kelam ilmi alanına da fayda sağlayacağı kanaatini taşımaktayız.

Bu çalışma ayrıca; özellikle gelecek ve kariyer planlamasında olan gençlerin, İslam inanç esasları ile ilgili olan düşüncelerine deist öğretiler karşısında ikna edici değerlendirmeler getirmesi açısından önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

“İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi” adını taşıyan çalışmamızda, konuyla ilgili eserler bilimsel kıstaslara, metot ve tekniklere uygun bir şekilde incelenmiş, çeşitli anlayış biçimleri derlenmiş ve bilimsel güvenilirlik ve geçerlilik ölçütlerine uygun olarak veriler yorumlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmamızda, Kelam ilmi ile bağlantılı olan yerli ve yabancı kitaplar ile makale türündeki kaynaklara ve deizme yönelik yapılan çalışmalara başvurulmuştur.

Deizmin temel görüşlerine ulaşabilmek için mümkün olduğunca deist düşünürlerin eserleri incelenmiş, bu görüşler bağlamında değerlendirmeler yapılmaya gayret edilmiştir. İslam inanç esasları bağlamında İslam düşünürlerinin anlayışları, deist düşünürlerin söylemlerine karşılık savunmacı bir yaklaşım ile ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada, ülke ve dünya gündeminde önemli yer tutan deizm inancı ele alınmakla birlikte, bu inancın kelami anlamdaki değerlendirmesini yaparak akli ve nakli delillendirme yöntemleri izlenmeye çalışılmıştır.

Yüksek lisans ve doktora düzeyinde hazırlanmış olan çalışmalar, YÖK tez kataloğundan pdf formatları bulunanları bilgisayar ortamına indirmek suretiyle temin edilmiş, pdf formatı olmayan çalışmalardan ise konuyla ilgili çalışma yapan kişilere ulaşılarak yararlanılmıştır. Yine günümüz şartlarının gerektirdiği internet ve diğer teknoloji imkanlarından yararlanılarak kaynak ve bilgi verilerine ulaşılmıştır.

Kelam bilim dalında kullanılan metotların yanı sıra, açıklayıcı yöntemlerle karşılaştırmalar yapılmış, yorumlama ve genel açıklama metodu kullanılarak konulara daha bütüncül ve geniş açıdan bakabilme hassasiyeti gözetilmiştir.

Bilimsel araştırma, uyulması gereken kuralları da beraberinde getirmektedir. Bu çalışmayı yaparken bilimsel esaslara uygunluk gözetilmiştir. Deizm hakkında görüşler ortaya konulurken deizmin kendi kaynaklarına da başvurulmuş, konu sadece İslam kaynakları üzerinden ele alınmamıştır. Meseleler tez boyunca yargılama veya dışlama gibi alanın sorumluluklarını aşan yaklaşımlardan uzak kalınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin yazımında özellikle dil, imlâ ve üslup açısından yaşayan bir Türkçenin kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Tezin hazırlanmasında ise şekil yönünden Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün "İlahiyat Fakültesi Tez Yazım Kılavuzu" esas alınmıştır.

BÖLÜM I

DEİZM

1.1. Deizm Nedir?

1.1.1. Deizm Kavramı ve Tanımı

Latince Tanrı anlamına gelen ve deus kelimesinden türetilmiş olan deizm kavramı, Grekçe’de yine ‘‘Tanrı’’ anlamındaki theostan gelen teizm terimiyle aynı sözlük anlamına sahiptir.⁹ Ancak 16. Yüzyıldan itibaren Hristiyan dünyasında ortaya çıkan felsefi ve teolojik tartışmaların etkisi ile birlikte, Ortodoks inançlarını savunan kimseler için teizm kavramı kullanılırken, geleneksel inanışlara ters düşen kimseler için ise deizm kavramı kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰ İlk zamanlarda deizm kavramı bu akımın savunucuları tarafından teizmden farklarını ortaya koymak için ittifakla kullanılan bir terim olmuştur.¹¹ Ancak ait olduğu Hristiyan dünyasında¹² yaşanan felsefi ve teolojik tartışmalar, bu terimin daha sonra başkalarınca da kullanıldığını göstermektedir.¹³

Birbirinden farklı türleri olduğundan dolayı deizm inancını belli bir kalıba koyarak tanımlamak oldukça güç görünmektedir.¹⁴ Araştırmacıların çoğunluğu da deizm tanımının yapılmasının kolay olmadığını ifade etmektedir. Deizm denilince genel itibariyle hem felsefi hem de teolojik karakteri¹⁵ bulunan, bununla beraber bir dine ihtiyaç duymayan akım tanımlaması yapılırsa da bu akımla alakalı ön plana çıkmış olan başka tanımlamalar da bulunmaktadır. Bu tanımlamalar, deizm üzerine genel bir kanaat ortaya konulmasını da imkân vermektedir.

Kaynaklarda sıklıkla karşılaşılan tanımlardan ilki, deizmde evreni yaratan bir Tanrı’nın varlığına inanıldığına, ancak evreni yarattıktan sonra evrene herhangi bir müdahalede bulunmadığına yönelik bir akım olduğu ile ilgilidir. Bu tanım da deizmin ön plana çıkan özelliği, Tanrı’nın pasif ve etkisiz olması şeklinde dikkat çekmektedir.

⁹ Erdem, Hüsamettin, *Deizm*, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), IX, s. 109, ss. 109-111 İstanbul 1994.

¹⁰ Erdem, *Deizm*, s. 109.

¹¹ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2013, s. 406.

¹² Ardoğan, Recep, ‘‘Deizm’’, *Buhrandan Burhana Günümüz Kelam Problemleri*, İstanbul Matbaası, bs. 1, İstanbul 2017, s. 85.

¹³ Erdem, *Deizm*, s. 109.

¹⁴ Nicholls, David, *God and Government in an Age of Reason*, London and New York: Routledge 1995, s. 144.

¹⁵ Öztürk, Y. Nuri, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, Yeni Boyut Yayınları, bs. 9, İstanbul 2019, s. 9.

Kendilerini iyi birer Hristiyan olarak gören bazı deistler ise, ‘‘tabii din’’ kavramını kullanmak suretiyle deizm inancını farklı bir formda tanımlamışlardır. Onlara göre tabii din, ilahi vahiyden ayrı olan, sadece tabii akıl ile elde edilerek insan doğasını ve akılı kullanmayı gerekli kılan bir dindir.¹⁶ Yani onlara göre Tanrı’ya ulaşmanın yolu rasyonel akıldır.¹⁷

Deizm, geleneksel dine başvurulmamasını özümseyen, ahlaki ve dini anlamdaki gereklilikleri doğanın yerine getirdiğini kabul eden, bu sebeple de vahyin anlamsız olduğunu öne süren bir akım olarak da tanımlanmıştır.¹⁸

Deizmin Hristiyanlığa tepki olarak ortaya çıktığına inananlara göre ise deizm, Hristiyanlıkla hesaplaşıldıktan sonra arta kalan bir inanıştır. Deist ise Hristiyanlığın inanç ilkelerini reddeden ve doğanın tanrısına inanan kişidir.¹⁹

Yaradancılık olarak da tanımlanan deizm, bir varlık olarak Tanrı’nın mevcudiyetine duyulan inanç demektir.²⁰ Ancak deizm ifadesini ‘Yaradancılık’ olarak kullanmanın yanlış olduğu kanaatini taşıyanlar da bulunmaktadır. Aristoteles’in tanrısının yaratma gücüne sahip olmaması şeklinde öne sürülen gerekçe, bu kanaate neden olmuştur.²¹

Deizmde farklı tanımlamaların olması ve bu tanımlamalarda öne çıkan farklı unsurların ele alınmış olması bilinmektedir. Ancak kaynaklardaki tanımlamaların geneline baktığımız zaman bu tanımlamaların Tanrı ile evren ve akıl ile inanç ikilemleri üzerinden değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Tanrı ile evren ikileminde, yaratıcı konumunda bulunan Tanrı, evrenin bir mimarıdır ve evrene gerekli düzeni verdikten sonra gittikçe soyut bir hale bürünmüştür. Öyle ki, bu Tanrı insandan çok evrenle ilgilenen, evrenin anlaşılamaz kaynağı olarak bir yerlerde tutulan ve bu anlaşılmazlığından dolayı da hiçbir zaman sorgulanamayacak bir Varlık’tır.²² Bu durum tanımlamaların önemli bir kısmını oluştursa da deist düşüncede ağırlıklı olan, akıl ile inanç ikileminin çatışması üzerine yapılmış olan tanımlamalardır. Deizm inancının tarihsel sürecine, geleneksel dinlerle olan çatışmasına ve temel meselelerine bakıldığında

¹⁶ Wainwright, J. William, *Deism*, The Cambridge Dictionary of Philosophy, Cambridge 1999, s. 216.

¹⁷ Gould, Kneale Rebecca, *Deism*, Encyclopedia of Religion and Nature, London and New York: Continuum 2005, s. 462.

¹⁸ Daily, Dale N., *Enlightenment Deism*, Dorrance Publishing Co., Pennsylvania 1999, s. 33.

¹⁹ Gibson, W. L., *Deism*, The Church Cyclopeda, New York 1883, s. 224.

²⁰ Gündoğar, Hamdi, ‘‘Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük’’ *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez-Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 30.

²¹ Dorman, M. Emre, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 3.

²² Düzgün, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınevi, Ankara 2005, s. 157-158.

onun akıl ve inanç çatışmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmış olduğunu kabul etmek tutarlı bir değerlendirme olacaktır.²³

Görülüyor ki deizm ile alakalı yapılan açıklamalar birbirinden farklılık göstermekte ve kendisini deist olarak tanıtan yazarların dahi deizmin tanımı ile alakalı fikir birliğine varamadıkları anlaşılmaktadır.

Deist olan yazar ve düşünürlerin farklı tanımlamalarına karşılık müslüman toplumlarda ise deizmin tanımıyla alakalı olarak genel bir kanaatin olduğu söylenilebilir. Buna göre; kaynaklarda da sıklıkla geçtiğini ifade ettiğimiz evreni yaratan ancak evrene müdahale etmeyen Tanrı anlayışının, müslüman toplumlar tarafından da deizmin ne olduğunun bilinmesi açısından sıklıkla kullanılan tanımlamalardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

1.1.2. Deizmin Teizm ve Ateizm ile Mukayesesi

Teizm ve ateizm ile mücadele etmek üzere ortaya çıkmış²⁴ felsefi ve teolojik bir akım olan deizm, düşünce tarihinin merkezinde olan temel dinsel konulara farklı bakış açıları getirerek geleneksel dinlere yapılan eleştirilerin temel yapı taşlarını oluşturmuş, kendisine önemli bir yer edinerek Aydınlanma dönemiyle beraber popüler bir dinsel anlayış haline gelmiştir.

Ortaya koymuş olduğu düşünce yapısıyla deizm, teizm ve ateizmden oldukça farklılık göstermektedir. İnsanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte felsefenin, Dinler Tarihinin ve Din Felsefesinin beraber ele almış oldukları bu inanç akımları, din ile olumlu ya da olumsuz anlamda ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu akımların ortaya koymuş oldukları düşünce yapıları birbirlerine muhalefet gibi görünse de, bu durum aslında onların dini olgu açısından ortaklık içerisinde olduklarını göstermektedir. Çünkü bu akımların ortaya koyduğu düşünce sistemleri dini bir nedene ya da nedenlerin yol açtığı bir sonuca dayanmaktadır.

Teizmde vahiy, ilahi kitap ve nübüvvet kurumu, kabul gören temel inanç ilkeleri; ateizmde ise evreni yaratan, her şeyi yoktan var eden bir yaratıcının olmadığı anlayışı hakimdir. Deizm ise, Tanrı'nın varlığını reddeden ateizmin tersine, bir Tanrı'nın varoluşunu öne süren, fakat dini ortadoksiyi (dinin en genel kabul edilebilir

²³ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 4.

²⁴ Düzgün, Şaban Ali, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 3.

yorumu) tanımlayan teizmden önemli ölçüde farklılık gösteren akılcı din anlayışı olarak ortaya çıkmış bir akımdır.²⁵

Şimdi imanın ve inkarın temel dinamikleri, yani deizm, teizm ve ateizmi birbirinden ayıran felsefi ve teolojik nedenlerin neler olduğu daha detaylı bir biçimde incelenecektir.

1.1.2.1. Teizm

Teizm, Yunanca theos (tanrı) anlamına gelirken, deizm ise Latince’de deus (tanrı) anlamına gelmektedir.²⁶ Çok benzerlik gösteren ve ilk bakışta aynı olduğu düşünülen deizm ve teizm, belli bir dönem aynı anlamda kullanılan kavramlar olsa da 16. yüzyıldan itibaren deizm kavramı farklı bir anlamda kullanılmaya ve yeni bir teoloji anlayışını ifade etmeye başlamıştır.²⁷

Gerek deizm gerekse de teizm, bir Tanrı’nın var olduğunu ve bu Tanrı’nın evreni yarattığını doğrulamaktadır; ancak deizm inancının teizmden ayrıldığı kritik nokta, ‘müdahalecilik’ anlayışıdır. En temel öğretisi aleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışı²⁸ olan deizmde, Tanrı’nın evrene müdahil olup olmadığı noktasında farklı düşünce yaklaşımları olsa da bu konudaki genel kabul görmüş olan yaklaşım şudur: Tanrı her şeye güç yetirebilen kudretli bir yaratıcı olduğundan dolayı, dilediği her şeyi zaten en başından itibaren doğa yasalarına uygun şekilde yaratmış ve değişikliğe ihtiyaç olmaksızın düzenleyerek başkaca müdahalelere gerek duymamıştır.²⁹ Bu yaratıcı; kullarının acı çekmesi, yeryüzünde kötülüğün olması ve onlardan haberdar olması noktasında anlaşılabilirliği sebebiyle sorgulanamayacak bir varlıktır.³⁰

Teizmde ise Tanrı şuurlu ve iradeli varlık olduğu için, her an hâzır ve nâzır, her şeyi bilen, dilediğini yapmaya gücü yeten, değişmez, tek, hür, ezelî ve ebedî, ahlâkî yükümlülüklerin kaynağı, ibadete lâayık, âdil ve en yüksek derecede iyi olan ulu bir varlıktır.³¹ Bu da göstermektedir ki teizmdeki uluhiyet anlayışı dinamik bir yapıya sahiptir.

²⁵ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabil Yayınları, c. 4, 2006, s. 96.

²⁶ Wood, Allen W, *Encyclopedia of Religion, Deism*, ed: Lindsay Jones, New York 2005, s. 2251.

²⁷ Erdem, *Deizm*, s. 109-110.

²⁸ Özten, Ersan, “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yılmaz, Ensar Neşriyat, Van 2017, s.253.

²⁹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 20.

³⁰ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s. 157-158.

³¹ Topaloğlu, Aydın, “Teizm”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXX, s. 332, ss, 332-334, İstanbul 2011.

Deizm insanın dini ve ahlaki erdemleri doğa aracılığıyla bulabileceğini bunun için de geleneksel bir dine ihtiyaç duyulmadığını savunmaktadır.³² Teizmde ise vahiy kavramı, yani Allah'ın ilahi mesajlar göndermek suretiyle bir din tesis etmesi hayati bir öneme sahiptir. Teizm düşünce akımında Tanrı, yaratmış olduğu canlılarla sürekli bir etkileşim içerisinde. Teizmde yaratıcı, evreni mükemmel bir düzende yarattığı gibi kullarının da başıboş kalmaması için onlara doğru ile yanlış göstermek suretiyle ilahi kitaplar ve peygamberler göndermiştir. Deizm ise bu inanışın tam olarak karşısında durmaktadır. Onlar kendilerini doğal dinin mensupları olarak görürler.³³ İlahi kaynaklı olan dinleri ve onların temel kabullerini reddeden deizm, akla dayalı olan ve akılla ahlakın bütünleştiği bir sistemin var olduğuna inanırlar.³⁴ Bu sebeple de deizm, dışsal bir yardıma ihtiyaç duyulmadığını kabul etmektedir.³⁵

Teizmde peygamberlik müessesesi yaratıcı ile kul arasındaki bağın kurulmasında hayati bir işleve sahiptir.³⁶ Teizm peygamberlik müessesesinin en büyük delilini mucizelerin varlığına dayandırırken, deizmde peygamberliğe ihtiyaç olmadığı gibi doğa yasalarının ihlal edilmesi olarak tanımladıkları mucizelere de ihtiyaç bulunmamaktadır.³⁷

Teizm ahiret hayatını, bu suretle de ödül ve cezanın vaki olacağını savunurken, deizmde ahiret hayatı konusu tam anlamıyla netlik kazanmamıştır. Deistlerin bir kısmı ahiret hayatının varlığını kabul etmekte iken, bir kısmı da ahiretin varlığını inkâr etmişlerdir. Onlar ödülün de cezanın da olmadığı doğal bir sistemin kurulması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Teizmde Tanrı ile insan arasındaki etkileşim, Tanrı'nın zatı dışındaki varlıkların da bilincinde olmasını gerektirir. Bu durum ise Tanrı'yı dua edilmeye ve ibadet edilmeye layık bir varlık haline getirmektedir. Bundan dolayı da teizmde Tanrı, dua ve ibadetin objesi olarak kabul edilir. Teizmde en yüksek derecede iyiye sahip olan Tanrı'nın, kendisine yapılan duaların ve ibadetin bilincinde olması ve ona karşılık vermesi, O'nun büyüklüğünün gereği olarak kabul edilmektedir.

Deizmde ise Tanrı'ya dua, çoğunlukla şükretmek/teşekkür için edilir. Deistler dua edilmesini Tanrı'ya dikte edilmemesi gerektiği şeklinde değerlendirirler. Onlara göre duada belirli bir vücut duruşuna ya da zaman ve mekâna ihtiyaç yoktur.

³² Daily, *Enlightenment Deism*, s. 33.

³³ Bağatur, Suheyb, v.dğr., "Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi", *Modern Bir Akıl Sapması: Deizm*, Dirayet Kitaplığı, İstanbul 2019, s. 10.

³⁴ Bağatur, *Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi*, s. 10.

³⁵ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 21.

³⁶ Özten, Ersan, *Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç*, s. 244.

³⁷ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 21.

1.1.2.2. Ateizm

Eski Yunancadaki theostan türetilmiş olan ateizm (atheism) kavramı, teorik olarak Tanrı'nın varlığını reddetmek, pratik anlamda ise sanki Tanrı yokmuş gibi davranmaya götüren görüş anlamına gelmektedir.³⁸ Ateizm, tarihi olarak ise materyalizmin savunucularından Demokritos'a kadar geri götürülebilecek bir düşünce akımıdır.³⁹ Batı felsefesi tarihi içinde kendisine belli bir yer bulmuş olan ateizm, dini alanı işaret eden kavramı ya da iman psikolojisini konu edinen bir terim iken; İslam literatüründe bu terimi karşılayacak bir sözcük bulunmamaktadır.⁴⁰ Bununla birlikte ateizm, İslam alimleri tarafından bir kelami terim olarak "Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dinî kuralları hafife almak"⁴¹ anlamına gelen ilhâd⁴² sözcüğü kullanılarak ifade edilmiştir. Ateist ise düşünerek ve tartışarak Tanrı'nın varlığını reddeden, Tanrı'nın var olmadığını iddia eden kişidir.⁴³

Moda, fikir ve ideoloji ekseninde benimsenmiş olan ateizmin felsefi bir temelini olmadığı, çok çeşidi olmasına rağmen bilimsel temele oturtulamadığı ve karakteristik öğretisi olmayan bir "izm" olduğu ifade edilmektedir. Çünkü ateizm; kimyacı, fizikçi, tarihçi, felsefeci gibi araştırmacıların düşüncelerinden beslenmektedir.⁴⁴

Teizm kadar etkili olmamakla beraber, düşünce tarihinde önemli etkiler bırakmış olan ateizm⁴⁵, George H. Smith'e göre "Negatif ateizm" ve "Pozitif ateizm" olarak ikiye ayrılmaktadır. George H. Smith'e göre Negatif ateizm, Tanrı'nın varlığını mümkün olarak görse de bu varlığa ilişkin hiçbir delil ve gerekçe olmadığını ileri sürer ve teizmi eleştirmek için gayret içerisine girmez.⁴⁶ Pozitif ateizm ise, Tanrı'nın varlığını reddetmekle beraber teizmin iddialarını da çürütmeyi gaye edinmiş olan felsefi bir ateizmdir.⁴⁷

Tanrı'yı yaratıcı bir varlık olarak tanımlayan teizm ve deizmin aksine ateizmde Tanrı, maddenin dışında hiçbir gerçekliğin olmadığı inancından hareketle

³⁸ Gürsoy, Kenan, 'İlhâd', DİA, XXII s. 96, ss. 96-98, İstanbul 2000.

³⁹ Yavuzylmaz, Yusuf, *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*, Çıra Genç Yay., İstanbul 2018, s. 15.

⁴⁰ Gürsoy, 'İlhâd', s. 96.

⁴¹ Sinanoğlu, Mustafa, 'İlhâd', DİA, XXII, s. 90, ss. 90-92, İstanbul 2000.

⁴² Mutçalı, Serdar, *Arapça- Türkçe Sözlük*, İstanbul Dağarcık Yayın Eğitim Reklam ve Matbaacılık Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2014, s. 820.

⁴³ Topaloğlu, Bekir, *Allah'ın Varlığı*, DİB Yayınları., Ankara 1991, s. 157.

⁴⁴ Arık, Emin, *Deizm ve Ateizm Çıkmazı*, Hayy Kitap, İstanbul 2019, s. 299.

⁴⁵ Topaloğlu, Aydın, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, Furkan Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2001, s. 14.

⁴⁶ Topaloğlu, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, s. 17.

⁴⁷ Taylan, Necip, *Tanrı Sorunu*, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 1998, s. 113.

reddedilmiştir.⁴⁸ Tanrı düşüncesini insanın kendine yabancılaşmasının ürünü⁴⁹ olarak gören ateistler, akla ve akıl yürütmelere dayanmak suretiyle Tanrı'nın olmadığına karar verip ona göre davranmaktadır.

Deizmde evren denkleminin içerisine Tanrı katılırken, ateizm bu denklemin içerisine Tanrı'yı katmayarak bir sonuca ulaşmak ister. Deizmde tüm dinler reddedilirken bununla birlikte vahiy, nübüvvet, kutsal kitap, cennet, cehennem gibi kavramlar da kabul edilmemektedir. Ateizm ise bir Tanrı kabulüne baştan karşı çıktığı için onunla alakalı olan bütün ilahi kavramlar da doğal olarak reddedilmiş sayılmaktadır.

Her ne kadar deizm ve ateizm birbirlerinden farklı formda ele alınan düşünce akımları olsa da bu iki akımın birbirine yakın görüşler olduğunu söyleyen kişiler de bulunmaktadır. Oysaki deizm ve ateizmin Tanrı anlayışlarından hareketle bile birbirlerinden net çizgilerle ayrıldığını söylemek mümkündür.

1.2. Deizme Tarihsel Bir Bakış

Tarihin neredeyse bütün dönemlerinde ortaya çıkmış olan düşünce akımları, insanlık tarihi boyunca birey ve toplumları etkisi altına almıştır. Sadece zihinsel düşüncelerde ve hayal dünyasında sınırlı kalmayan bu düşünce akımları, tarihin çeşitli dönemlerinde birey ve toplumları etkilediği gibi edebi, sanatsal ve kültürel alanlarda da etkiler bırakarak çeşitli dönüşümlere de kapı aralamışlardır. Tarih boyunca gerek ilahi dinler gerekse de beşerî olan dinlerin temel gayesi nasıl ki kendi taraftarlarını iyiye, doğruya ve güzele yönlendirmek olmuşa, aynı şekilde çeşitli felsefi ve teolojik düşünce akımları da kendi taraftarlarını doğru olana ulaştırmak için inanç ve düşünce sahasında etki bırakabilmeyi amaç edinmişlerdir. İşte insanlık tarihinde önemli etkiler bırakan düşünce akımlarından bir tanesi de deizmdir. Deizmin insanlık tarihi kadar uzun bir dönemde var olan akımlardan biri olması onun düşünsel tecrübe açısından da görmezden gelinemeyeceği anlamına gelmektedir.

Deizm düşünce akımının felsefe tarihçileri tarafından Aristoteles'e kadar dayandırıldığını söylemek gerekir. Bu durumun ise Aristoteles'in Tanrı anlayışından ileri geldiği söylenir. Özellikle onun 'ilk Muharrik' yani ilk hareket ettiren varlık anlayışı önemli etkenlerden bir tanesidir. Ancak Aristoteles'in Tanrı anlayışının deist düşünürlerin Tanrı anlayışlarından farklı olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Çünkü

⁴⁸ Yavuzylmaz, *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*, s. 15.

⁴⁹ Yavuzylmaz, *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*, s. 15.

Aristoteles, Tanrı'yı alemin yaratıcısı konumunda görmeyen, onu sadece ilk hareket ettirici bir varlık olarak kabul eden anlayışa sahiptir. Oysa deizmde Tanrı, alemin yaratıcısı konumunda kabul edilmektedir. Bu farklılığa rağmen deizm her ne kadar felsefi köken olarak Aristoteles'e dayandırılrsa da sistemli bir anlayış halini alması Aydınlanma dönemine denk gelmektedir.

Deizm kavramı ilk olarak Fransız reformcu John Calvin'in takipçisi olan Pierre Viret tarafından *Instruction Chrestienne* (1564) adlı eserinde kullanılmıştır.⁵⁰ Viret, kitabında, "Kendilerini deistler olarak ifadelendiren bir grup kişiyi duyuyorum. Tamamen yeni olan bu kelimenin muhatapları ateist karşıtı kişilerdir." sözüyle deist kavramının ilk kullanımını gerçekleştirmiş, inançsız olmalarına rağmen kendilerini deist olarak tanıtan kişilerin ise aslında ateist olduklarını savunmuştur.⁵¹ Viret, 'Tanrı'ya inanmakla birlikte İsa Mesih'i reddedenler' diye tanımladığı deistlere sert eleştirilerde bulunmuş olan Protestan bir düşündürüdür.

Deizm kavramı, özellikle Batı'da Aydınlanma Çağı'nda teşekkül eden, düşünce sistemleri içerisinde kendine yer bulan, Eski ve Yeni Ahit kaynaklı teolojik sistemlere ve kilise tarafından kullanılan inanç esaslarına karşı bir tepki olarak kullanılmış;⁵² varlığını sistematik olarak İngiltere'de hissettirmiştir.⁵³ Deizmin ortaya çıkması deneye dayalı olan bilimlerin rağbet görmesiyle, Rönesans düşüncesinde etkili olan hümanizmle, medeniyetlerin ortaya çıkması sonucu yapılan coğrafi açılımlarla ve 17. yüzyıldaki dini çatışma ortamlarının insanları olumsuz yönde etkilemeleri gibi sebeplerle gerçekleşmiştir.⁵⁴

Tanrı tarafından gönderilen dini ve peygamberi kesin bir dille reddeden deizm, 17. yüzyılın ilk yarısında İngiliz düşünür Edward Herbert tarafından savunulmuştur.⁵⁵ Dolayısıyla Herbert, deizmin ilk savunucusu olarak da kabul görmektedir. Deizm; Newton, Voltaire, Jean Jacques Rousseau, Thomas Paine gibi önemli isimler tarafından da temsil edilmiştir.⁵⁶

⁵⁰ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 114.

⁵¹ Köktaş, Mümin, *Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*, Anadolu Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, c. 17, S. 1, s. 150.

⁵² Aslan, *İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu*, s. 34-35.

⁵³ Peker, Hasan, *Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 5. S. 8, Kilis 2018, s. 21.

⁵⁴ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 104.

⁵⁵ Piland, Tiffany E., *The Influence and Legacy of Deism in Eighteenth Century America*, Master of Liberal Studies These, Florida 2011, s. 12-30.

⁵⁶ Barnett, S., J., *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*, Manchester University Press, Manchester 2003, s. 81.

Deizm kavramı için ilk kez açıklama ve yorum yapan kişi olan Dr. Samuel Johnson,⁵⁷ deizm kavramını, tek Tanrı inancını onaylandıktan sonra vahyedilmiş dinin reddedilmesi şeklinde açıklamıştır.⁵⁸ Deizmin çehresinin ortaya çıkışı ise ünlü İngiliz şair John Dryden tarafından gerçekleştirilmiştir. Dryden '*Religio Laici or A Layman's Faith*' (Dinsel Laiklik ya da Halktan Birinin İnancı 1682) adlı şiirinde deist düşünürlerin inançlarını resmetmiş, Herbert'in temel düşüncelerini de sanatsal olarak özetlemiştir.⁵⁹ Tarihi kayıtlarda deizmi ima eden ilk kaydın ise 16. yüzyılda Fransa Lyon'da bulunduğu söylenmektedir.⁶⁰

Deizm ortaya çıktıktan sonra yaygınlaşmasını her geçen gün arttıran, özellikle modern dönemde dikkatleri üzerine çekerek eski dönemlere göre daha fazla taraftar sayısına kavuşmuş olan bir akımdır. Taraftar sayısının artmasının ve eski dönemlere göre yayılmasının bazı özel nedenleri bulunmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde deizmin modern dönemde taraftar sayısını arttırmış olmasının esas nedeni olarak Hristiyan teolojisindeki kırılmalar olduğu göze çarpmaktadır. Bu kaynakları incelediğimizde göze çarpan ve benimsenen dikkat çekici yaygın kanaat, deizmin Hristiyanlığa bir tepki olarak ortaya çıkmış olmasıdır.⁶¹ Kabul edilen yaygınlaşmanın ön habercileri ise Aydınlanma düşünürleridir.⁶² Bu tepkinin asıl sebebinin ise Hristiyanlıktaki kilise uygulamaları ve bu dinin kiliseleşmiş ve skolastiğe hapsolmuş yapısından ileri geldiğini özellikle vurgulamak gerekmektedir.

Batı toplumunun içerisine düşmüş olduğu teolojik sorunlar din kurumunun zayıflamasına, bu sebeple de batılıların yeni arayışlar içerisine girmesine sebebiyet vermiştir. Deizm de bu arayış süreci içerisinde ortaya çıkmış ve kendisine yer edinmiş olan akımlardan biridir. Bununla birlikte bilim alanında yaşanmış olan olaylar ve felsefi akımlar deizmin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁶³

⁵⁷ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 115.

⁵⁸ Johnson, Samuel, *Johnson's Dictionary*, Published by Charles J. Hendee, Boston 1836, s. 94.

⁵⁹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 115-116.

⁶⁰ Köktaş, *Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*, s. 150.

⁶¹ Altunışık, Mehmet Akif, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 19/2, s. 617, ss. 615-642, Amasya 2019.

⁶² Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 8.

⁶³ Kardaş, Meryem, ''Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru'', *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: V. Sönmez- B. Kıyıcı- M. Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 15.

Reform hareketi,⁶⁴ doğanın kanunlarının keşfi⁶⁵ ve aklın belirleyici bir kaynak olması inancı⁶⁶ deizmin ortaya çıkmasını hızlandıran kırılmalar içerisinde diğer başlıca etkenlerdir.⁶⁷

Deizmin güçlenmesi ve taraftar bulmasında önemli bir yere sahip olan dönem, modern dönem olarak da adlandırılan Aydınlanma dönemidir. Bu dönem, din üzerine kurulu bir düşünce yapısına karşı çıkan ve Tanrı tarafından gönderilmiş olan vahyin ve kutsal kitapların gereksinimini kabul etmeyen bir dönem olarak tarif edilmektedir. Bazı düşünürler de Aydınlanma dönemini tarif ederken bu noktaya özellikle temas etmektedirler. Örneğin Gadamer'e göre Aydınlanma, her şeye aklın kullanılmasıyla karar vermek şeklinde tarif edilmiştir.⁶⁸

Hristiyanların yaşamış oldukları teolojik sorunlar Batılıların yeni bir arayış içerisinde girmelerine neden olmuştur. Bu arayış karşısında Hristiyanlığı toptan reddetmek yerine Hristiyanlığın yeniden dönüştürülmek suretiyle ele alınması gerektiğine inanan deizm akımına mensup olan deistler, dile getirdiğimiz Aydınlanma dönemi içerisinde akıl ve tabiat ikilisini ön plana çıkartarak bu dini akla aykırı olan unsurlardan uzaklaştırmayı amaç edinmiş, doğaüstü olan yorumlamalar yerine tabiatın öncülüğünden hareketle açıklamalar yapılmasını hedeflemişlerdir. Esasen Hristiyanlığın akla uygunluk ve doğayla uyumunu sadece deistler dile getirmiyor, bu dini rasyonel temeller üzerine kurmak için Edward Stillingfleet (1635-1699), William Chillingworth (1602-1644) gibi düşünürler ve bazı İngiliz piskoposlar da fikirlerini ortaya koyuyorlardı.⁶⁹

Batı toplumu Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'i tam manasıyla tanıyamadığından dolayı, dinlerini çoğunlukla papalardan ve tahrifata uğramış olan başkaca kaynaklardan öğrenmeye çalışıyor, bununla birlikte bu kaynakların tartışma dahi kaldıramayacak nitelikte olduğunu savunuyordu.⁷⁰ İlk zamanlarda sorgusuz kabul edilen temel inanç ilkeleri skolastik felsefe ile geliştirilmeye başlanınca Hristiyanlık dininde akla ve mantığa aykırı olan ilkeler beraberinde farklı tartışma ortamlarına da zemin hazırlamış oldu. 16. yüzyıla kadar sorgulanmasının dahi caiz olmadığına inanılan Hristiyanlık inanç ilkeleri, 17. yüzyıl itibariyle ciddi muhalif tartışmalarla karşı karşıya

⁶⁴ Olgun, Hakan, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 144-149.

⁶⁵ Magee, Bryan, *Felsefenin Öyküsü*, Dost Kitabevi, Ankara 2000, s. 65-69.

⁶⁶ Curry, Michael F., *Losing Faith: Rationalizing Religion in Early Modern England*, Intersections, 11/2, 2010, s.221.

⁶⁷ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 15.

⁶⁸ Gadamer, Hans Georg, *Hakikat ve Yöntem*, çev. Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan, Paradigma Yayınları., c. 2, İstanbul 2009, s. 14.

⁶⁹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 111.

⁷⁰ Adıvar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 483.

kalınca, bu ilkelerde akıl ve mantığa uygunluk arayan kişiler deizmin temel prensiplerini benimsemeye başladılar.

Hristiyanlık dinindeki üçlü Tanrı tasavvuru, Hristiyanlıktan kopuşların başlayıp deizme kaymaların olduğu bir süreci göstermesi açısından dikkat çekicidir. Hristiyanlık dininin öğreticileri konumunda bulunan papazlar, halka, Tanrı'nın büyük insan şeklinde olduğunu, Tanrı'nın sağ gözü ve sol gözünün arasındaki mesafelerin fersahları bulunduğunu,⁷¹ her çocuğun günahkâr doğduğunu, ekmek-şarap ayini gibi uygulama ve inanışları anlatınca tüm bunlar Hristiyanlarca akla ve mantığa uygun olmadığı gerekçesiyle sorgulanmış, kilise otoritesi sarsılmaya başlamış ve deizme kaymalar gün geçtikçe artmaya devam etmiştir.

Tanrı tasavvuru ile birlikte ilahi dinlerde inanılan sır ve mucizelerin var oluşu; Hristiyanlıktaki din adamlarının dini temsil edemediklerinden dolayı var olan konumlarının sorgulanması; Hristiyan din adamlarının halka karşı baskıları; Hristiyanlıktaki dünya-ahiret dengesinin kurulamamış olması; Hristiyan din adamlarının bilimle çatışmaları ve bunun sonucunda bilim adamlarına baskı uygulamaları gibi etkenler,⁷² deizmin önünü açması ve Aydınlanma dönemine damga vurması açısından oldukça önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Görüldüğü üzere tüm bu nedenler, deistlerin Aydınlanma dönemini Hristiyanlığın önüne çıkan bir kurtuluş olarak görmelerini sağlamış, kilisenin içerisine düşmüş olduğu dogmatik inanç esasları ve hurafeler karşısında aklın otoritesini incelemelerine sebebiyet vermiştir.

Deizm her ne kadar Hristiyanlıktaki teolojik buhranın bir sonucu olup Batı dünyası çerçevesinde ele alınması gereken bir konu olsa da, İslam dünyasında da deizmi çağrıştıran sınırlı sayıda fikre rastlamak mümkündür. Bunun örneklerinden bir tanesi Ebubekir Muhammed b. Zekeriya er-Razi (313/925)'dir. İslam düşünce tarihinde tabip filozof olarak bilinen Razi, tabiatçı görüşleriyle diğer İslam filozoflarından ayrılmış, akla yaptığı aşırı vurgudan dolayı nübüvveti gereksiz görmüş, İslam felsefesinde de deist bir filozof olarak kabul edilmiştir. Ancak bu kabule rağmen onun düşüncelerinin felsefi bir ekol halini almaması tarihen de bilinmesi gereken bir gerçekliktir.⁷³

⁷¹ Mutahhari, Murtaza, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, Bengisu Yayınevi, İstanbul 1995, s. 34.

⁷² Coşkun, İbrahim, 'Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları', *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: V. Sönmez- B. Kıyıcı- M. Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 61-62.

⁷³ Erdem, *Deizm*, s. 111.

1.3. Deizmde Temel Doktrinler

Teolojik ve felsefi açıdan düşünce tarihini ciddi anlamda etkileyen deizm, içerisinde temel doktrinler barındıran bir akımdır. Deizmin tanımlamalarına bakıldığında bu doktrinlerden özellikle iki tanesi dikkat çekmektedir. Diğer bütün doktrinlerin de bu iki temel doktrinden beslenmiş olduğunu ifade etmemiz yerinde olacaktır. Bunlar; teolojik yön olarak aleme müdahale etmeyen Tanrı tasavvuru ile epistemik yön olarak ise akla ve bilime gösterilen büyük güven şeklinde kendini göstermektedir.

Bu iki temel doktrinin öncülüğünden hareketle, Aydınlanma dönemiyle birlikte popüler hale gelen deizmin temel doktrinlerini (öğreti) şu şekilde sıralayabiliriz:

- Aleme müdahale etmeyen Tanrı, evrenin ilk nedenidir. Yaratılmış olan evrende nasıl ki her olayın bir nedeni varsa ve bu nedenler başka nedenlere bağlıysa, aynı şekilde Tanrı'da her şeyin ilk nedeni olmaktadır ve evrendeki hiçbir şeyin nedensiz ve yoktan var edilmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.
- Katı bir akılcılığa dayalı olan deizm, insanın kendi aklıyla yaratıcıya ulaşabileceğini, bunun için de ilahi bir vahye ya da yaratıcının görevlendireceği bir peygambere ihtiyaç olmadığını savunur. Deistler vahyi ve peygamberliği reddetse de kendilerinin ateistlerden farklı olarak tek Tanrı inancına sahip olduğunu söylerler. Dolayısıyla da ateist sayılmazlar.⁷⁴
- Deizm inancında din, insanın doğasında bulunmaktadır. Bu sebeple deizmde doğal din anlayışı hakimdir.
- İlahi bir vahye ihtiyaç olmadığı ve Tanrı'nın evrene müdahil olmadığı prensiplerinden hareketle deizmde, ahiret hayatı ve mucizenin varlıkları da reddedilmektedir.
- Deizm, evreni yaratan bir Tanrı'nın varlığını kabul etse de o Tanrı'nın ilim, irade kudret, merhamet ve adalet gibi sıfatlara sahip olmadığı inancına sahiptir.⁷⁵
- Deizmde dini hayata ve dini tecrübelerle yönelik olan sevap, günah, sadaka, dua etme, tövbe etme, teslim olma, dayanma ve bağlanma gibi olgular imkân dahilinde değildir.

⁷⁴ Topaloğlu, Aydın, "Ateizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, Etik Yayınları, Ankara 2003, s. 486.

⁷⁵ Arıcan, Musa Kazım, "Uluhiyet Anlayışları", *Din Felsefesi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 66.

- Deizm inancında insanların Tanrı'dan bir beklenti içinde olmadığına inanılır. Bunun sebebi olarak ise, Tanrı'nın dünya işlerine karışmıyor olması gösterilir.
- Deizm, teizm ile tek Tanrı anlayışında aynı düşünceyi savunuyor gibi görünse de yaratıcıya inanmak için imana ihtiyaç duyulmadığını ifade eder.

Bu doktrinler günümüz deistlerinin birer âmentüsü niteliğinde olsa da ilk deistlerin günümüz deistlerinden farklı olarak ilahi dinlerde olduğu gibi inanç esaslarına benzer esaslara inandıklarını, Samuel Clarke gibi vahyi kabul eden deistlerin olduğunu, kutsal kitabı akılcı yollarla yorumlamaya çalıştıklarını, insanın Tanrı'ya karşı ibadet ve itaat etmesi gerektiği inancı taşıdıklarını belirtmemiz gerekir.⁷⁶

1.4. Deizmin Çeşitleri

Tarihsel sürecini göz önünde bulundurduğumuzda deizmin farklı tanımlamalarının olduğu görüldüğü gibi bu akımın çeşitli açılımları da bulunmaktadır. Diğer düşünce akımlarında olduğu gibi deizm akımında da belirli noktalarda farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Bu durum deizm akımının tek tip olmadığını ve farklı anlayışlar üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. Tanrı konusundaki yaklaşımları sebebiyle genel anlamda hemfikir diyebileceğimiz deizm savunucuları, özellikle vahiy konusunda birbirlerinden ayrılmaktadır.⁷⁷

Hristiyanlığı akılcı temeller üzerine oturtma gayesi güden İngiliz teolog Samuel Clarke⁷⁸, deistleri dört grupta sınıflandırmıştır.⁷⁹ Onun sınıflandırmasına göre;

- a.) **İlk grup deistler;** ezeli ve ebedi olan, özgür ve akıllı bir varlık olarak dünyayı yaratıp saat gibi kuran ve dünyanın idaresini üstlenen, bununla birlikte dünyayla irtibatı olmayan ve dünyada olup bitene müdahil olmayan bir Tanrı anlayışıyla karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰ Clarke, bu gruptaki deistleri Epikürcü ateist olarak adlandırır. Zira Epikürcü ateistlik, dünyada olup bitenle ilgilenmemek ve dünya üzerindeki hiçbir şeye müdahil olmamak anlamına

⁷⁶ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 628-630.

⁷⁷ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 623.

⁷⁸ Copleston, Frederick, *A History of Philosophy: Modern Philosophy, The British Philosophers: Hobbes to Paley*, Image Books, New York 1964, s. 172.

⁷⁹ Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 3.

⁸⁰ Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 3.

geldiğinden, ona göre bu grup deistler mutlak manada ateist kabul edilmektedir.⁸¹ Clarke, bu düşüncüyü savunan gruba verdiği cevabında, maddenin doğasının kendi kendine olabilecek bir imkana sahip olmadığına bilim tarafından ortaya konulduğunu, bu sebeple de maddenin bağımlı olduğu kanunların Tanrı'ya sürekli olarak ihtiyaç duyacağını ifade eder.⁸²

- b.) **İkinci grup deistler;** birinci gruptaki deistler gibi Tanrı'nın varlığını kabul ederler. Ancak onlar, Tanrı'nın evreni yaratmış olduğu inancını taşımalarına rağmen yaratıcının ahlaki niteliklerden bağımsız olduğunu, yaratılış hikmetinin içerisinde ahlaki değerlere yer verilemeyeceğini, Tanrı'nın iradesinin sadece evrenin düzeni ile ilgili olaylara müdahil olacağını savunmaktadır.⁸³ Clarke'a göre ahlaki ilkelerin Tanrı'nın sıfatlarından ayrı tutulması akılla izah edilebilecek bir durum değildir ve ciddi bir temele dayanmamaktadır.⁸⁴ Ona göre Tanrı'nın sıfatları ile ahlaki ilkelerin ilişkili olmadığını savunmak Tanrı'nın kudret ve hikmetini de inkar etmekten farksız olduğu için bu durum tam manasıyla ateizm anlamına gelir.⁸⁵ Clarke, bu gruptaki deistlerin dinsel kaynaklardan edinilen ahlaki değerleri küçümsediğini de ifade etmektedir.⁸⁶
- c.) **Üçüncü grup deistler;** ruhun ölümsüzlüğünü reddeden bir anlayışa sahiptir. Onlara göre ruh bütünüyle yok olacaktır. Bu grupta olan deistler, Tanrı'nın ahlaki sıfatları olan hikmet, kudret, iyilik ve adalet gibi sıfatlarına inansalar da ahlaki kavramların Tanrı ve insanlar arasındaki yararını kabul etmezler.⁸⁷
- d.) **Dördüncü grup deistler;** Clarke tarafından tam anlamıyla Tanrı inancına sahip olan, evreni kusursuz olarak yaratan, tüm dini öğretileri ve ahlaki ilkeleri kabul eden deist grubu olarak tanımlanmaktadır. Bu gruptaki deistler, tüm insanlığın yaratıcısına karşı itaat ve şükür içerisinde olması gerektiğini savunur. Clarke'a göre bu gruptaki deistler, akıl süzgecinden geçirilerek elde edilmiş olan genel vahyi kabul etseler de ilahi olan vahyi inkâr

⁸¹ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 624.

⁸² Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 3.

⁸³ Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 3.

⁸⁴ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 625.

⁸⁵ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 625.

⁸⁶ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 625.

⁸⁷ Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 4.

etmektedirler.⁸⁸ Yine Clarke’a göre bu gruptaki deistler, gerçek deisttirler; ancak Hristiyan vahyini kabul etmedikleri için de ikna edilmelidirler.⁸⁹

Deizm, Samuel Clarke’ın tasnifinden başka tasniflere de tabi tutulmuştur. Örneğin, nübüvvete dayalı olan nebevi hakikatlere ihtiyaç duyulduğunu söyleyen deistler dahi bulunmaktadır.⁹⁰ Bunun dışında deizmi Hristiyan deizmi ve radikal deizm;⁹¹ zayıf deizm ve güçlü deizm;⁹² mutlak deizm ve mukayyed deizm;⁹³ sıcak deizm ve soğuk deizm⁹⁴ olarak ele alan tasniflere de rastlanılmaktadır.

1.5. Deizmde Otoritenin Kaynağı Olarak Akıl

Tanımlamalarında akıl dini, aklın benimseyip kabul ettiği, akılla bulunmuş olan⁹⁵ gibi ifadeler üzerinden açıklanan deizm, aklın din alanına uygulanmasının doğal sonucu olarak kendini gösterir. Öğretilerini akıl üzerine inşa eden deizm, dinsel bilgilerin vahiy yoluyla değil; aklın kullanılması suretiyle elde edilebileceğini savunur. Deizmde ilahi vahiyden bağımsız olarak salt aklın yardımıyla elde edilebilecek olan dine ise ‘Doğal Din’ adı verilir. Doğal din, yalın bir Tanrı inancının hiçbir aracıya ihtiyaç duymaksızın salt akılla kavranabileceğini ifade eder.⁹⁶ Akla dayalı olan bu din, Tanrı’nın varlığı, adaleti ve evreni eşsiz şekilde yönetmesine inanmakla birlikte onun ahlaki ilkelerine de

⁸⁸ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 627.

⁸⁹ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 627.

⁹⁰ Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 4.

⁹¹ Deizmin bazı kurucuları vahyi reddetseler de mevcut din yapısını kabul etmeseler de Hristiyanlık dinine bağlı kalmışlardır. Bu ‘Hristiyan deistler’, Hz. İsa’nın peygamber olmadığını aksine doğal dini en mükemmel haliyle kavrayan bir bilgin olduğunu kabul ederler. Onlara göre Hz. İsa hakkında konu edinen mucizevi olaylar da Yahudilikten etkilenen insanların uydurmasından ve papazların düzmecelerinden ibaret olan şeylerdir. Hz. İsa’yı bu bakış açısıyla bilgin olarak gören Hristiyan deistler, bütün dinlerin özü olarak da Hristiyanlığı kabul etmektedirler. Bkz; Bağatur, *Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi*, s. 11.

⁹² Deizmi yeni bir ahlak teorisi alanı olarak gören M. M. Rossi, deizmin vahyi inkâr etmek olduğu savına karşı çıkmıştır. O, vahyi kabul eden deizm türünü zayıf deizm, vahyin gerçek olduğunu reddeden deizm türünü de güçlü deizm olarak adlandırmıştır. Bkz; Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 623.

⁹³ Mutlak deizm, insan aklını hakikate ulaşma noktasında yeterli kabul eden, Allah’ın yaratıcı olduğuna ve O’nun her şeyi bilen, her şeye güç yetiren ve hikmet sahibi olduğuna iman eden; O’na şükredilmesi gerektiğine inanan ve şükredenlere mükafat verileceği, şükretmeyenlere ise ceza verileceğini kabul eden; nübüvveti de reddedip kendileri gibi bir beşere tabi olmanın gereksiz olduğunu savunan Berahime gibi akımlardır. Mukayyed deizm ise, dindar gruplar arasında ortaya çıkan, geleneksel dini değerleri rasyonel kurallara göre eleştirip değiştiren, Allah’a ve peygamberlerine aklın izin verdiği ölçüde iman eden akımlardır. Bkz; Harman, Vezir, *Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru*, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/1, s. 23, ss. 13-51, 2017.

⁹⁴ Sire, James W., *The Universe Next Door: A Basic Worldview Catalog*, İnterVarsity Press, bs. 5, ABD 2009, s. 59-64.

⁹⁵ Başcı, Vahdettin, *Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22/1, s. 35, ss. 33-40, 2018.

⁹⁶ Çınar, Aliye, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, Köprü Kitap, İstanbul 2018, s. 71.

inanmayı kapsar.⁹⁷ Doğal din anlayışı ile ilgili iki farklı görüşün ortaya çıktığı deizmde ilk görüş; ilahi vahye ihtiyaç olmaksızın aklın her şeyi kavrayabileceği, sadece doğayı gözlemlemekle bile aklın Tanrı'yı bulabileceği inancına dayanır. İkinci görüş ise, aklın tek başına Tanrı'nın emirlerini kavrayamayacağı, bu sebeple doğal dinin vahye ihtiyaç duyduğu inancına dayanmaktadır. İkinci görüşü benimseyen ve vahyin gerekliliğini ifade eden İngiliz düşünür Samuel Clarke, insanların aklın yanında ilahi vahyin yardımıyla da evrensel bozulmalardan kurtulabileceğini savunmuştur.⁹⁸ Yine ilk deistlerden olan John Toland, vahyi reddetmeyen ancak gerçek dinin insan aklıyla anlaşılabilirliğini savunan düşünürlerden bir tanesidir. Her ne kadar ilk deistlerde doğüstü vahye ılımlı bakışlar söz konusu olsa da deizmin yaygınlaşmasına paralel olarak doğüstü vahyin kabul edilebilirliği her geçen gün azalmış ve tamamen reddedilmeye başlanmıştır. Doğal din anlayışının önemli temsilcilerinden olan ve İngiliz deizminin babası kabul edilen⁹⁹ Herbert of Cherbury, ilahi olan vahyin dinin kaynağı olmadığını, dinin kaynağının bizzat akıl olduğunu ifade etmektedir. Cherbury gibi vahyin reddedilerek yerine aklın belirleyici olması gerektiğini savunan başka deist düşünürler de bulunmaktadır. Aklın esas alınarak bir din inşa edilmesi gerektiğini söyleyen Rousseau (ö.1778), vahyin olduğu yere akıl yerleştirmeyi savunan John Toland (ö.1722) bu deistlerden sadece birkaçıdır.¹⁰⁰

Deizm, yeryüzünde kötülüğün var olmasının temel sorumlusunun aklı kullanmayı ihmal eden dinler olduğunu söyler ve aklı öncelemenin kötülüğe de engel olacağını savunur.¹⁰¹ Deizm, aklın ihmal edilmesinin kötülüğe sebep olduğunu söyleyerek aklın yetkinliğine verdiği önemi de göstermektedir. Deizmde önemli isimlerden biri olan Thomas Paine'in, dinleri reddedip kendi aklının kendi kilisesi olduğunu savunması,¹⁰² deizmde aklın nasıl yegâne bir kaynak olduğunu göstermesi açısından da oldukça dikkat çekicidir. Yine önemli deist düşünürlerden bir tanesi olan Matthew Tindal'a göre Tanrı, insanlarla akıl yoluyla iletişim kurmaktadır. Ona göre akıl, Tanrı tarafından verilen, yapılması gereken görev ve sorumlulukları bizzat kendi başına bilebileceği için otorite konumundadır.

⁹⁷ Wainwright, William J., *Natural Religion- The Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed: Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 600.

⁹⁸ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 340.

⁹⁹ Erdem, *Deizm*, s. 109.

¹⁰⁰ Karakoç, Yücel, v.dğr., "Zihniyet Kökenleri ve Tetikleyen Sebepleri Açısından Deizm", *Modern Bir Akıl Sapması: Deizm*, Dirayet Kitaplığı, İstanbul 2019, s. 48.

¹⁰¹ Ceylan, Ahmet, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımaları", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 200.

¹⁰² Gündoğar, *Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 30.

Deizmde akla verilen bu denli yetkinlik, özellikle Aydınlanma dönemiyle beraber kendisini göstermiştir. Deizmin ortaya çıkışı ve yükselişi ile Batı toplumlarında akla verilen önemin yükselmesi aynı döneme denk gelmektedir.¹⁰³ Bu dönemin deist düşünürleri de aklın yüceltilmesinde önemli rol oynamışlardır. Örneğin, dönemin önemli düşünürlerinden olan Thomas Chubb, vahyin sorgulanmasında aklın otorite olduğunu öne sürmüş, akli aydınlanma üzerindeki bir vasıta olarak değerlendirmiştir. Aydınlanma döneminde akla verilen bu yetkinlik, ona sınırsız bir güven duyulduğunu, yanıltma payının hesaba katılmadığını ve hangi bilgiyi ortaya koysa da doğruluğundan şüphe edilmez bir mertebede olduğunu göstermektedir.

Rasyonel ve insana değer vermeyi amaç edinen toplumlar meydana getirme hedefiyle hareket eden deizm mensupları, bu değerlerin ancak aklın rehberliğiyle gerçekleşeceğine inanırlar. Deizm bu hedeflerin gerçekleşebilmesi için bilimin de desteklenmesi gerektiğine inanır. Din ve bilim çatışmasında akli önceleyerek bilime serbest hareket etme imkânı tanıyan deizm, Aydınlanma dönemindeki kilise baskıları karşısında bilimin sığınağı haline gelmiştir. Bu durum, dine mesafeli olan Batı dünyasının aklın otoritesini daha da öncelemesine kapı aralamıştır. Önceleri ateist olan Antony Flew de bununla alakalı olarak, bilimin Tanrı'nın varlığına ışık tuttuğunu, Tanrı'ya akli muhakemelerle ulaştığını belirtmiştir.¹⁰⁴

Deizm, ilahi olan vahiyle birlikte nübüvvet kurumunu da reddetmiştir. Nübüvveti reddetmedeki dayanağı ilahi vahiyde olduğu gibi akli ilkelere dayanmaması ile alakalıdır. Bu bağlamda deizm, nübüvvet kurumunu ve risâleti reddetmesini epistemolojik ilkesine dayandırmaktadır. Bu ilkeye göre deistler, doğruya ulaşmada akli yeterli görürler ve nübüvvetin yol göstericiliğine olan ihtiyacı kabul etmezler.¹⁰⁵

Anlaşılmaktadır ki deistler, ilahi olan vahyi ve nübüvvet kurumunu akılla çelişmesi sebebiyle reddederler. Çünkü onlara göre Tanrı'nın akılla çelişen bir bilgiyi ya da peygamberi göndermesi mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda deistler, insanın ihtiyaç duymuş olduğu görev ve sorumlulukları ile temel doğrularına aklın yetkinliğiyle ulaşmak isterler.

İslam dininde ise vahiy, deizmdeki gibi akıl-vahiy çatışması ile açıklanamaz. Öyle ki, İslam dininde akıl ile vahyin birlikteliğini zirve noktada olan bir birliktelik olarak ele

¹⁰³ Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, bs. 7, İzmir 1987, s. 180.

¹⁰⁴ Flew, Antony, *Yanıltılmışım Tanrı Varmış*, çev. Zeynep Ertan, Hasan Kaya, Profil Yay. bs. 4, İstanbul 2011, s. 81-83.

¹⁰⁵ Harman, *Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru*, s. 24.

almak mümkündür. Deizm otoritenin kaynağı olarak sadece akı görürken, İslam'da akıl, vahyin vahiy olduğunu kabul ettiğı için aslında onun otoritesini de kabul etmiş sayılmaktadır. Aklın onayını alan vahiy ise, aklın kullanılması gerektiğini ifade ederek onu âtil hale gelmekten kurtarmış, akla belirli bir otorite vermiş sayılmaktadır. Kur'an ayetleri de vahyin, aklın işlevselliğine verdiği konumu net ifadeler üzerinden ortaya koyar. Dolayısıyla İslam dininde akıl ile vahyi ortak otorite konumunda görmek mümkündür.

BÖLÜM II

TEOLOJİK PERSPEKTİFTE DEİZM ELEŞTİRİSİ

2.1. Din Tasavvuru

2.1.1. Deizmde Akla Dayalı Doğal Din Anlayışı

17. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olan doğal din kavramı, Tanrı'ya ve onun öğretilerine doğal akıl yoluyla ulaşılabileceğine dayalı olan inanıştır. Aydınlanma döneminin etkisiyle birlikte insanların dini öğretileri sorgulaması ve bilime yaklaşımları doğal din anlayışını gündeme getirmiştir. Bu dönemdeki deist düşünürler, geleneksel olan dinin yerine rasyonel ve akla dayalı olan bir dinin ortaya konulması noktasında neredeyse ortak bir mutabakata sahiptiler.¹⁰⁶ Onlara göre insan, doğal aklın ahlaki olanı öğretmesi sonucunda, inanç ile ilgili olan öğretilere ulaşabilmeliydi. Deizm, aklın din alanında kullanılmasının doğal sonucu olması sebebiyle doğal ya da tabii din kavramlarıyla nitelendirilmiştir. Kendilerini de “doğal dinin” temsilcisi olarak gören deistler, vahiy kaynaklı dinleri ve buna bağlı olarak vahye dayalı olan kuralları reddederek akılla inşa edilmiş olan ahlak sistemine inanmışlardır.¹⁰⁷

Deist düşünürler doğal dinin gerekliliklerini yerine getirmeyi kurtuluş reçetesi olarak görürler ve doğal dini insanlığın orijinal dini olarak kabul ederler. Batı toplumu her alanda otorite olan dinden ve Kutsal Kitap ilkelerinden kurtulmak için akla dayalı rasyonel bir dini benimsemek, vahye dayalı dinlerden doğabilecek boşluğu bu rasyonel din ile doldurmak istiyordu.¹⁰⁸ Buna paralel olarak dönemin düşünürlerinin ise farklı doğal din anlayışları bulunmaktaydı. Bu düşünürlerden bazıları vahyin her türlüünü reddetmekte iken, bazıları da Hristiyanlık dinine bağlı kalarak bu dinin öğretilerini doğal dinin bir yansıması olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, Hristiyanlık dininin akla ve bilime dayalı olan öğretilerini kabul edip, bu dinde akıl arayan ve akıl dışı olanı reddeden düşünürlerin de bulunduğu görülmektedir. Hristiyanlık öğretilerini kabul eden deistler, Hz. İsa'yı peygamber olarak kabul etmezler.¹⁰⁹ Onlara göre Hz. İsa, doğal dinin temsilcisidir ve insanları vahiy dinine değil, doğal dine çağıran bir bilgindir.

¹⁰⁶ Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, s. 139.

¹⁰⁷ Bağatur, *Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi*, s. 10.

¹⁰⁸ Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, s. 139.

¹⁰⁹ Bağatur, *Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi*, s. 11.

Deizmin önemli isimlerinden biri olan Matthew Tindal, deizmin İncil'i olarak adlandırılan *Christianity as Old as Creation (Yaratılış Kadar Eski Hristiyanlık)* isimli kitabında, doğal dinin yeniden ilan edilmesi üzerine olan görüşlerini dile getirmiştir.¹¹⁰ Deistlerin doğal din savunularını öncelikle deizmde önemli yeri olan Tindal'ın görüşleri üzerinden ele almaya çalışalım. Tindal doğal dini şu şekilde tanımlamaktadır:

*“Doğal din ile aklımız sayesinde bir Tanrı'nın var ve mükemmel olduğu, bizim ise kusurlu varlıklar olduğumuzun ve Tanrı'ya ve hemcinslerimize yönelik görevlerimizin bilgisine ulaşılabilceğimizi anlıyorum. Ki bu haliyle doğal dinin, aklın ve eşyanın doğasında temellenen her şeyi kapsadığını söylemek mümkündür.”*¹¹¹

Doğal dinin belirleyicileri olarak akli ve eşyanın doğasını gören Tindal, insanın doğası itibariyle iyi ve doğru olana yatkın olduğu için akıyla doğruya ulaşabileceğini söylemektedir.¹¹² Tindal'ın bu açıklamasıyla vahye gerek olmaksızın doğal dine bağlı yaşayarak görev ve sorumlulukların yerine getirileceği inancını taşıdığı söylenebilir. Dinin ahlak üzere kurulu olduğuna, doğal dinin de ahlaki düzenin bir parçası olduğuna inanan Tindal, Tanrı'nın iradesini ahlaki düzen kapsamında değerlendirir ve ahlak dışı olan davranışların yasaklanacağını belirtir.¹¹³ Tindal ve diğer deist düşünürler, doğal dinin özü itibariyle her zaman ve her yerde var olduğunu, anlaşılabilir ve uygulanabilir olduğunu, ancak diğer dinlere sahip din adamlarının dinin yapısını bozduğunu belirtirler.¹¹⁴ Onlara göre şu an var olan dinler, doğal dinin anlaşılabilir ve uygulanabilir yapısını zorlaştırmaktadır. Bu sebeple de diğer dinleri doğal dinin bozulmuş hali olarak görürler.

Vahye dayalı olan dini *harici*, doğal dini ise *dahili* olarak gören Tindal, doğal din karşısında anlamsız hale getirmiş olduğu vahyi, olumlu nitelemelerden uzak tutmuştur.¹¹⁵ Onun vahye dayalı dine göstermiş olduğu bu yaklaşım, vahiy dinini problemlili gösterdiği şeklinde değerlendirilebilir. Tindal, doğal dinin eksiklik ve hatalardan uzak olduğunu, bu yapısıyla da mükemmel olduğunu savunarak vahyin doğal olan dine hiçbir katkısının olamayacağını ifade eder.¹¹⁶

¹¹⁰ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 17.

¹¹¹ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 20.

¹¹² Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 20.

¹¹³ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 21.

¹¹⁴ Bağatur, *Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi*, s. 10.

¹¹⁵ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 21.

¹¹⁶ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 22.

Tanrı'nın hikmeti ve sıfatları gereği insana doğru yolu gösteren araçları sonradan vermesinin mümkün olamayacağını söyleyen Tindal,¹¹⁷ vahye dayalı dinleri bu sebeple reddeder ve doğru yola ulaşmanın akıl hakikati ile gerçekleşeceğini vurgular. Ona göre aklın yanında vahiy, doğru yola ulaşmada bir otorite konumunda değildir. Tindal'ın bu görüşüyle akli, kanun koyucu otorite konumunda değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Tindal'de olduğu gibi deistlerin çoğunluğuna göre doğal din yeterliydi; onlara göre Tanrı'nın evrene ve insana müdahalesini kabul etmek Tanrı'yı yetersizlikle suçlamak anlamına geliyordu.¹¹⁸

Vahiy dini ya da doğal dinin doğruluğunun, insanın mutlu olmasına bağlı olarak elde edileceğine inanan Tindal, akla dayalı olmayan ve doğruyla yanlış ayırmayan bir dinin kabul edilebilir olmadığını savunur. Ona göre vahiy dinindeki kurban ve sünnet gibi ibadetler, bir dinin mensuplarından arzu edilebileceği ibadetler olamayacağı için vahye dayalı dinin doğruluğu imkân dahilinde değildir.¹¹⁹

Deistlerin savunduğu doğal din inancında Tanrı'nın varlığı iki şekilde ele alınmaktadır. Yaygın ele alınış biçimine göre Tanrı, doğayı bir sanat eseri olarak yaratmış ve insanların hizmetine sunmuştur. Deistlerin inancına göre bu durum Tanrı'nın 'ilk neden' olduğunu gösterir. Onlara göre Tanrı'nın bu eşsiz tasarlaması, onun varlığını ortaya koyması açısından önemlidir. Deistler Tanrı'nın varlığını, kudretinden, bilgisinden, her şeyi görüp gözetleyici olmasından yola çıkarak da temellendirmeye çalışmışlardır. Ancak Tanrı'nın 'ilk neden' olma kanıtları daha da ön plana çıkmıştır.¹²⁰ Esasen vahye dayalı olan dinlerin, deistlerin 'ilk neden' temellendirmelerini birçok defa dile getirdikleri bilinmektedir.

Doğal dinin savunucusu olan deistlerle vahye dayalı olan dinlerin bu temellendirmelerinde farklılık göze çarpmaktadır. Buna göre deistler, Tanrı'nın dünyaya müdahalesinin söz konusu olamayacağını, Tanrı'nın müdahalesi ya da mucizesiyle doğa düzeninin bozulacağını ifade eder.¹²¹ Vahye dayalı olan dinlerde ise Tanrı, yaratmış olduğu evrene müdahale etmeye devam etmektedir.

Deist düşünürlerin doğal dini tanımlarken bu dinin akla ve evrensel ilkelere uygunluğu prensibiyle hareket ettiklerini söylemek gerekir. "Deizmin babası"¹²² olarak

¹¹⁷ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 22.

¹¹⁸ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 345.

¹¹⁹ Kardaş, *Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*, s. 24.

¹²⁰ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 337.

¹²¹ Yavuzylmaz, *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*, s. 17.

¹²² Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 632.

tanınan Lord Herbert of Cherbury, yaratılış anından itibaren insana verilen bir varlığa inanma ihtiyacı olduğunu söyler ve doğal dini beş temel ilkeye ayırarak şöyle sıralandırır:

1. Yüce bir Tanrı vardır ve O tektir.
2. Tek olan Tanrı'ya karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklar vardır.
3. Tanrı'ya karşı temel ibadet, ahlaklı olmak ve bunu uygulamaktır.
4. Kişi işlemiş olduğu günahlarından dolayı pişmanlığını dile getirerek tövbe etmelidir.
5. Ahiret hayatı var olduğu gibi, orada mükafat ve cezalar da olacaktır.¹²³

Bu ilkelerin evrensel olduğunu belirten Herbert, diğer dinlerin de bu ilkeler ışığında doğrulanabileceğini ifade eder.

Doğal dinin ahlak ilkeleri üzerine kurulu olduğunu söyleyen Voltaire ise, bu dinin ilkelerinin iyilik etmek, yapılan yanlışlara karşı anlayışlı olmak, insanlara değer vermek ve yaratıcı olan Tanrı'ya inanmak olduğunu belirtir.¹²⁴ Dinlere inanmanın budalalık olduğunu söyleyen Voltaire,¹²⁵ doğal din ile uydurma dini şu şekilde birbirinden ayırt eder:

*‘Doğal din, yurttaşlara cinayet işlemeyi bin kez yasaklamıştır. İyi yaratılmış bir ruh böyle bir şeye zaten istek duymaz; şefkatli bir ruh bundan ürker, adaletli, haksızlığın öcünü alan bir Tanrı'ya inanır. Ama uydurma din, topluluk halinde yapılan bütün kıyımları, gizlice cana kıymaları, fitneleri, haydutlukları, tuzakları, kent baskınlarını, yağmayı, adam öldürmeyi özendirir.’*¹²⁶

Önemli deist düşünürlerinden biri de *Hristiyanlığın Makullüğü (The Reasonableness of Christianity)* adlı eseriyle bilinen John Locke'dir. Bu eseriyle İngiltere'de yankı uyandırmış olan Locke, vahiy karşısında akli, en yüksek hâkim olarak kabul etmiştir.¹²⁷ Bir başka deist düşünür olan Thomas Paine ise, vahye dayalı dinlerin diğer dinlerin de bozulmasına sebep olduğunu söyleyerek yaratılışın tek gerçek olarak görülebileceğini, bunun dışında Tanrı buyruğu olarak adlandırılan her şeyin uydurma bir inanış kabul edilmesi gerektiğini ifade eder.¹²⁸

¹²³ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 346.

¹²⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü 1-2*, çev. Lütfi Ay, MEB Yayınları, çev. Fehmi Baldaş, c.1, Ankara 1948, s. 203.

¹²⁵ Menküç, Dilek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 14.

¹²⁶ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü 1-2*, çev. Lütfi Ay, MEB Yayınları, İstanbul 2001, s. 69.

¹²⁷ Çetin, İsmail, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, Vadi Yayıncılık, Ankara 1995, s. 89-90.

¹²⁸ Paine, Thomas, *Akıl Çağı*, çev., Ali İhsan Dalgıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 42.

Yukarıda anlatılanlardan hareketle, doğal bir din anlayışı üzerine kurulu olan deizm, kutsal metinlerle ve dinsel öğretilerle değil, akla dayalı olmasıyla ön plana çıkmış bir akımdır.

2.1.2. İslam Düşüncesi Açısından Dinin Gerekliliği

Din kavramı deizm düşüncesinde genel olarak akıl-vahiy penceresinden ele alınmıştır. Buna göre deistlerin çoğunluğu, vahye dayalı olan dinin kabul edilebilir olmadığını, bunun yerine akla dayalı doğal bir din anlayışı üzerinden öğretilerinin şekillenmesi gerektiğini ifade ediyorlardı. İslam düşünce sisteminde ise bu durum deizmden farklılık göstermektedir. İslam düşünce sistemi, ilahi olan vahyi, Tanrı ile insan arasında bağ kurma işlevselliğini sağlamasından dolayı oldukça önemli görmektedir. Vahyin, dolayısıyla da ilahi bir dinin gerekliğine olan ihtiyaç, gerek bu dinin avukatlığını yapan Kelam ilmi¹²⁹ tarafından gerekse de İslam düşünürleri tarafından ele alınmıştır.

İnsanın sorumlu bir varlık olması akıl melekesine sahip olmasından kaynaklıdır. Kur'an'da insana verilen bu aklın kullanılması gerektiğiyle alakalı birçok ayet bulunur.¹³⁰ İnsan akıl yetisini elde ettiği zaman sorumluluk kendisine yüklenir, Allah'ın tekliflerine muhatap hale gelir.¹³¹ İslam dininin akla vermiş olduğu önem dikkat çekicidir ve akli kullanmayan kişilerin ayetlerde eleştirildikleri¹³² de görülmektedir. Kur'an akli kullanmaya önem verdiği gibi doğru düşünmeye de önem vermiş bir kitaptır. Kur'an'da, *‘‘Bilmediğin şeyin ardına düşme, doğrusu, kulak, göz ve gönül bunların hepsi ondan sorumludur.’’*¹³³ ayeti bu gerçeği ortaya koymaktadır. Kur'an birçok ayetinde aklın kullanılması gerektiğini istese de aklın doğru bilgiye ulaşmada tek başına otorite olamayacağı yine İslam bilginleri tarafından ifade edilmiştir. Kelam ilminde bilgiye ulaşma ve bilgi edinme yolları üç kısımda ele alınır. Bunlar: akıl, duyu organları ve nakildir.¹³⁴ Deistler bilgiye ulaşma yollarında akıl ve duyu organlarına güvenirken, nakle güvenmezler ve yok sayarlar. İslam düşünürlerinin önde gelen isimlerinden İmam

¹²⁹ İnanılması gerekenleri, akli ve tartışma metotlarını kullanarak nassın ışığında açıklayan ve savunan ilme denir. (Karagöz, Nail, ‘‘Kelam İlmine Giriş’’, *Kelam I (Kelam Tarihi/ Kelam Okulları)*, ed. İsmail Şık- Nail Karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 6.)

¹³⁰ Al-i İmran 3/190; Bakara 2/242; En'âm 6/32; Enfâl 8/22; Yunus 10/100.

¹³¹ Başcı, Vahdettin, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, S. 13, s. 211, ss. 209-221, Erzurum 1997.

¹³² Furkân 25/44.

¹³³ İsrâ 17/36.

¹³⁴ Şık, İsmail, ‘‘İmam Maturidi ve Maturidilik’’ *Kelam I, (Kelam Tarihi/Kelam Okulları)*, ed. İsmail Şık- Nail Karagöz, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2017, s. 209.

Maturidi'ye¹³⁵ göre dine ulaşabilmek için kullanılacak vasıtalar akıl ve vahiydir.¹³⁶ Ehl-i sünnet kelimasında İslam'ın inanç esaslarını ele alan ve birçok düşünürü de akıl-vahiy dengesini gözetmesiyle etkileyen İmam Maturidi'nin bilgiye ulaşma noktasındaki tasnifinin kıymetli olduğunu düşünmekteyiz. Deistlerin vahyin güvenilir olmadığına yönelik söylemleri ve ilahi bir dinin varlığı yerine akla dayalı dinin olması gerektiği ile ilgili kabulleri, Maturidi'nin akıl ile vahyi aynı çizgide buluşturmayı başarabilmesiyle etkinliğini yitirmiştir diyebiliriz. Maturidi'ye göre akıl nakille çelişmeyeceği gibi aralarında çatışmaya dayalı bir ilişkinin olması da imkân dahilinde değildir.¹³⁷

Maturidi, akıl ve vahyin aynı kaynaktan beslendiğini, amaçlarının benzer olduğunu ve insanı aynı hedefe götüren vasıtalar olduğunu ifade eder.¹³⁸ Maturidi'nin akıl ve vahyin aynı kaynaktan beslendiğini ve bu sebeple de çatışamayacağını söylemesinin deistlerin salt akıl anlayışına karşılık önemli bir yaklaşım olduğunu ifade edebiliriz. Deistler aklın Tanrı tarafından verildiğini kabul ederler ancak vahyin Tanrı tarafından gönderilmesinin O'nun kudretine ve hikmetine yakışmayacağını iddia ederler.¹³⁹ Aklın Tanrı tarafından gönderildiğine inanan deistlerin vahyi reddetmelerini Tanrı'ya olan güvensizlikleri olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Çünkü salt akılla her şeyin bilgisine ulaşabilmek imkân dahilinde olmamasına rağmen deist düşünürler aklın tek ve yardımcısız¹⁴⁰ olduğunu iddia ederler. Oysaki insan, salt akılla doğruya ulaşamayabilir, akli muhakemelerini yapamayabilir ve bilgiyi elde etmede yetersiz ve aciz kalabilir. Günlük hayatın insana getiri ve götürüleri, yani sevinçleri ya da üzüntüleri aklın sağlıklı kullanılabilmesine engel teşkil etme ihtimalini arttırır. Bunun karşısında akıl, önünü görebilmek için vahye ihtiyaç duyar. İmam Maturidi, aklın hakikati öğrenme noktasında yetersiz kalabileceğini söylediği için, akli, fiziki aleme dair bilgileri elde etme yetisi olarak; nakli ise metafizik olan aleme yönelik bilgileri elde edecek kaynak olarak ele alır.¹⁴¹

İmam Maturidi, yaratıcının kendisini vahiyler aracılığıyla tanıttığını ifade eder. O, Allah'ın varlığının, ilminin ve kudretinin bilinebilmesinde akli yeterli bir kanıt olarak

¹³⁵ Asıl adı Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mansur el-Maturidi olan düşünürün hayatı, eserleri ve Kelam ilmindeki yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Şık, "İmam Maturidi ve Maturidilik" *Kelam I*, s. 189-212.

¹³⁶ Mâturidî, Ebû Mansûr, *Kitabu't Tevhid Tercümesi*, çev: Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Ankara 2002, s. 4.

¹³⁷ Şık, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, s. 198.

¹³⁸ Şık, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, s. 198-199.

¹³⁹ Bkz., Matthew Tindal, *Christianity as Old as Creation*, London 1730.

¹⁴⁰ Wood, Allen W., *Kant'ın Deizmi*, çev: Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52/1, s. 328, ss. 327-347, 2011.

¹⁴¹ Maturidi, *Kitabu't Tevhid Tercümesi*, s. 229.

görürken, O'nun nasıl bir yaratıcı olduğunu ve nelerden uzak olduğunu bilme noktasında vahye ihtiyaç duyulduğunu savunur.¹⁴²

İslam dininin kelam alanındaki önemli düşünürlerinden biri olan İzmirli İsmail Hakkı'nın, doğal din arayışında olan deist düşünürlerin savundukları söylemlerin İslam'da zaten mevcut olduğunu, hatta daha dengeli bir şekilde ele alındığını "*İslam Dini ve Tabii Din*" adlı eserinde söylediği şu cümlelerinden anlaşılabilir:

*"İslam dini olgunlukların son noktasıdır. En büyük nizamdır. O bir akıl ve fikir dinidir. Akıl dinden, din de akıldan ayrı düşünülemez. Akıl asıl, din ona dayanır. Dinin temel prensipleri olan Uluhiyet ve Nübüvveti akıl ile ispat eder. Ahiretin ise imkanını akıl ile ispatlarken, vukuunu doğru haber ile tasdik eder. Aklen imkânsız olan her şeyi reddeder. Yargılama, akli ve mantiki esaslara asla ters değildir. Akla dayanmayan hiçbir delil, delil olamaz. İslam'a göre sorumlu olmak, akla bağlıdır."*¹⁴³

Gerek İslam düşünürlerinin yorumlamaları gerekse de Kur'an ayetleri, İslam'ın akılla bir problem yaşamadığını, aksine aklın kullanılmasının teşvik edildiğini ortaya koyar. Aynı zamanda aklın yanında vahyi de akla önderlik etmesi için gerekli görür. Çünkü aklın dünyadaki milyarlarca insan tarafından farklı anlayışları, farklı düşünceleri ortaya çıkaracağı açıktır. Deistlerin iddia ettikleri gibi yegâne bir akıl varsayımı üzerinden hareket edilecek olursa "Kimin akli?" sorusu gündeme gelecektir.¹⁴⁴ Dolayısıyla İslam'ın vahiyle desteklenen akli desteklediğini, nefsanî ve şeytani müdahalelere karşı akli korumaya aldığını söylemek mümkündür.

Deistler ilahi olan bir dinin varlığını reddedip doğal bir din anlayışına sahip olsalar da, Kur'an, ilahi olan dinin Tanrı ile insan arasında bir iletişim biçimi olduğunu şu ayetle ortaya koyar:

*"Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla, yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir."*¹⁴⁵

Deistlerin ilahi bir dini inkâr etmelerine karşılık, İslam'da insanların bir dine elverişli bir halde yaratıldığı da şu ayet üzerinden ifade edilebilir:

¹⁴² Maturidi, *Kitabu't Tevhid Tercümesi*, s. 224.

¹⁴³ Hakkı, İzmirli İsmail, *İslam Dini ve Tabii Din*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1998, s. 61-62.

¹⁴⁴ Düzgün, *Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*, s. 4.

¹⁴⁵ Şûra 42/51.

*‘‘O halde sen hanif olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah’ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.’’*¹⁴⁶

Ayetten insanın yaratılışı itibariyle bir dine ihtiyaç duyduğu sonucunu çıkartmak mümkündür. Aynı zamanda insan, yine yaratılışı itibariyle kendisine verilmiş olan iradesiyle iyiye kötüye, doğruyla yanlışla, faydalıyla zararlıya yönelme eğilimindedir. Kur’an ise bu eğilimde olan bir insanın Allah’a ihtiyaç duyduğunu şu şekilde ifade eder:

*‘‘Ey insanlar! Allah’a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye layık olan O’dur.’’*¹⁴⁷

Kur’an’da vahyi inkâr eden inkarcıların olduğuna dikkat çekildiğini ve Allah’ın gerçek manada bilinebilmesinin vahyin gerekliliğiyle mümkün olacağı şu ayetle örneklendirilebilir:

*‘‘Onlar Allah’ı gereği gibi takdir edip tanımadılar, Nitekim ‘‘Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedir’’ dediler.’’*¹⁴⁸

Deistlerin ilahi bir dini, dolayısıyla da vahyi inkâr etmelerine karşılık Kur’an ayetleri, insanın başıboş ve yaratıcının kontrolünden bağımsız olmadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. İnsanlara gönderilen ilahi mesajların hüküm vermek üzere ve ayrılığa düşülen konularda gerçeğe ulaşılabilmesi için indirildiği, vahyin hayati önemini göstermesi açısından önemlidir:

*‘‘İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe ilettiler. Allah, dilediğini doğru yola iletir.’’*¹⁴⁹

Verilen ayetler ve ifade edilmeye çalışılan gerekliliklerden yola çıkarak; insanın Tanrı ile irtibatının vahiy ile mümkün hale gelebileceği, vahyin dışında bir yolun yeterli olamayacağı ya da eksik kalacağı İslam kelamcıları tarafından da dile getirilmiş, hatta bu vahiylerin mutluluk ve hayırlı olan şeylere ulaşmada zorunlu olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Rûm 30/30.

¹⁴⁷ Fâtır 35/15.

¹⁴⁸ En’âm 6/91.

¹⁴⁹ Bakara 2/213.

¹⁵⁰ El- Harputi, Abdullatif, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm*, çev: İbrahim Özdemir- Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, Elâzığ 2000, s. 226.

Vahiy mutluluk ve hayırlı olana ulaştırmasının yanısıra, Müslüman kültüründe dinin kaynağı olması açısından da sürekli önemli görülmüş ve incelenmiştir. Bu önemin sebeplerinden biri olarak vahyin, Allah'ın insanla konuşması anlamı taşıması ve iletişime geçmesi yöntemi olarak kabul edilmesi, taraflar arasındaki ontolojik yakınlığın sağlanmış olması açısından da kıymetli görülmelidir.

2.2. Tanrı Tasavvuru

2.2.1. Deizme Göre Tanrı'nın İnsan ve Alemle Olan İlişkisi

İnsan yaratılışı itibarıyla üstün bir varlığa ihtiyaç duyar. İnsandaki bu inanma ihtiyacı, kişiyi Tanrı'nın varlığını keşfetmesi için anlam arayışlarına yönlendirir. Tanrı için genel bir tanım yapmak mümkün görünmese de insanların zihinlerinde bulunan Tanrı tasavvuru farklılık gösterebilmektedir. Deizmde evrene ve içindekilere müdahale etmeyen bir Tanrı tasavvuru olduğuna, bu şekildeki bir Tanrı anlayışının deistlerdeki diğer inanç ilkelerini de etkilediğine değinmiştik. Deizm, Tanrı'nın peygamber gönderip, duaları kabul eden ve her şeyi bilen bir yaratıcı olarak insan ve alemle, alemdeki varlıklarla ilişkisini yok sayarak Kudret sıfatına dayalı olan Tanrı-alem tasavvuru ortaya koymuş olan bir akımdır.¹⁵¹ Deistlerin Tanrı tasavvurlarını bilmek, onların hayata, dine, evrene, bilime nasıl baktıklarını öğrenmemiz açısından önemlidir. Deizmde Tanrı ilk sebep olarak evreni varlık sahasına getirip bu evrene kanunlar koyan, evrenle iç içe olmayan, yarattıklarıyla iletişim kurmayan aşkın bir varlık olduğu için, deizmde kutsal kitap, ilahi bir vahiy ve mucize inkâr edilmiş, kabul görmemiştir.¹⁵² Deistlerdeki Tanrı'nın 'ilk hareket ettirici' sebep olduğu inancı, Aristoteles tarafından ortaya atılmış olan felsefi bir inanıştır.¹⁵³ Deistlerdeki Tanrı tasavvuruyla Aristoteles'in bu anlayışının tam örtüşmediği söylene de; deistlerin ilk hareket ettirici olmakla beraber Tanrı'nın evrene müdahil olmadığı inancından yola çıkarak aralarında bir benzerlik olduğunu belirten düşünürler de bulunur. Buna karşılık bazı düşünürler de deizmin teizmdeki Tanrı tasavvuruna daha yakın olduğunu ifade ederler. Çünkü bu Tanrı anlayışında Tanrı'nın kudreti ve yaratıcı olması kesin şekilde kabul edilir. Her ne kadar aralarında yakınlık görülse de temel inanç esası olarak Tanrı ile evren ilişkisinden yola çıkan deistlerin, teist ve ateist olanlarla mücadele ettiği bilinmektedir. Deistler yarattıktan sonra kenara çekilen

¹⁵¹ Düzgün, Şaban Ali, 'Varlık', *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara 2015, s. 216-217.

¹⁵² Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yay., Ankara 2011, s. 128.

¹⁵³ Kaya, Mahmut, *Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yay., İstanbul 1983, s. 215-219.

Tanrı tasavvurunu benimsemekle, evrene sürekli müdahil olan Tanrı anlayışını benimseyen teistlerden ayrılmıştır. Bununla birlikte deistler, Tanrı'yı toptan reddeden ateistlerden de ayrılmaktadır.

Deizmde dinin anlamı, ilahi vahyi reddedip sadece akıl yolu ile kavranan bir varlığı kabul etme üzerine kuruludur. Tanrı'nın sadece akıl yoluyla kavrandığını söyleyen deistler, O'nun yaratıcı ve her şeye gücü yeten bir varlık olduğunu kabul ederler. Ancak deistlerde her ne kadar Tanrı'nın varlık ve kudreti kabul edilse de tasavvurlarındaki Tanrı imajının ilahi dinlerden farklı olduğu görülür. Deistler Tanrı'nın varlık ve sıfatlarını ilahi metinlerle değil, doğa ve insan üzerinden anlamlandırmaya çalışırlar.

Deistlerde Tanrı inancının kaynağı insan doğasıdır. Onlar doğa yasalarının incelenmesi sonucunda Tanrı ile alakalı bilgilere ulaşılabileceğine inanırlar. Deist düşünürlerin Amerika'daki önemli isimlerinden biri olan Thomas Paine,¹⁵⁴ kişi kendisini bir dine ait görse de görmese de, inancın ilk aşamasında her insanın deist olduğunu söyler. Çünkü deizmde Allah'a iman etmek, inancın ilk doğal halidir.¹⁵⁵ Paine göre toplumdaki ön yargılar bir kenara bırakılır ve kutsal kitaplar incelenirse, o kitapların hem doğa hem de akılla çeliştiği ortaya çıkacaktır. Paine, kutsal kitapların bölümlerinin Tanrı'ya karşı yazıldığını da iddia eder.¹⁵⁶ Bu kitapların da Tanrı'yı zalim olarak yansıttığını ifade eder. Paine'nin şu sözleri onun Tanrı tasavvuru ile ilgili yaklaşımını göstermesi ve Tanrı'yla alakalı olumsuz nitelermelerin yanlışlığını vurgulaması açısından önemlidir:

‘‘Buna karşın, Allah’ın hikmetle yarattığı kâinat bize aksini fısıldamaktadır. Büyük bir ilim ve hikmetle yaratılmış bu muazzam varlık, Tanrı’nın değişken, zaaf ve tutkularına düşkün, kindar bir intikamcı olmadığını göstermektedir. Aksine kâinat hakkındaki bilgilerimiz, değişmez, ezeli, ebedi, düzen ve intizam koyucu, ilim, rahmet ve hikmet sahibi yaratıcı bir Tanrı’nın varlığına işaret etmektedir. Zira güneş ve mevsimler kendileri için belirlenmiş süreler içerisinde hareket ederler. Varlıktaki her şey Allah’ın değişmezliğini haykırır. ’’¹⁵⁷

¹⁵⁴ Thomas Paine (1737-1809), *Akıl Çağı* adlı eserin yazarıdır. Paine, bu eserinin ilk bölümünde ilahi vahiy anlayışına karşı çıkmaktadır. Amerikan deistlerinin önemli ismi olan Paine, günümüz deistleri üzerinde de etkisini devam ettirmektedir. Amerika’da faaliyet gösteren ‘‘Dünya Deistler Birliği’’ World Union of Deists adlı sitesine üye olabilmek için Paine’nin öğretilerini kabul etmek zorunlu tutulmuştur.

¹⁵⁵ Paine, Thomas, ‘‘The Religion of Deism Compared With The Christian Religion’’ deism.com/paine_essay_deism_christianity.htm (erişim: 20 Haziran 2005)

¹⁵⁶ Paine, Thomas, ‘‘A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason’’ https://www.deism.com/paine_essay_age_of_reason.htm (erişim: 20 Haziran 2005)

¹⁵⁷ Paine, *A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason*, 2005.

İngiliz deizminin önemli ismi Lord Herbert Cherbury, deizmdeki Tanrı tasavvurunu şu şekilde ortaya koyar:

*‘‘En mükemmel olan Tanrı, tüm iyiliklerin yaratıcısı konumundadır. Dünyada yaşanan tüm olumsuzluklar karşısında kuralları adaletlidir. Tanrı hem bilgedir hem de iyilikseverdir. O özgür irade sahibi olan bir Tanrı’dır. O’nun hikmeti her şeyi kuşatır ve her şey bu hikmete şahittir. ’’*¹⁵⁸

Çalışmada bahsetmiş olduğumuz Herbert’in beş temel ilkesinde Tanrı tasavvuru dikkat çekicidir; çünkü bu ilkenin ilk sırasını Herbert, Tanrı’nın varlığına, bir ve tek olmasına dayandırır. Herbert, Tanrı tasavvurundaki kesin inanca rağmen geleneksel dinler tarafından ortaya konan Tanrı kavramının reddedilmesini imkân dahilinde görür. Ona göre geleneksel dine mensup din adamları bu tasavvuru kendi çıkarlarına göre kullanabilir.

Deizm anlayışının bir başka temsilcisi olan Voltaire de Tanrı inancına sahip olan bir düşünürdür. *‘‘İnkârı lanetleriz, hurafelerden nefret ederiz. Tanrı’yi ve insanlığı severiz. ’’*¹⁵⁹ Voltaire Tanrı’nın varlığının ispatını, doğal dinin yaratıcısının olması gerektiği üzerine ve ateizmin yol açacağı ahlaki kaosa atıfta bulunmak suretiyle yapar. Bu ispatı yaparken şu örneklerden yola çıkar: Nasıl ki bir saatin var olması için saatçiye ihtiyaç varsa, aynı şekilde evrendeki düzen için de bir yaratıcıya ihtiyaç vardır.¹⁶⁰ Bu saatçi kanıtını Newton’un da kullandığını belirtelim. Voltaire evrenin mükemmel düzeninden hareketle, bir Tanrı’nın varlığını reddetmenin akıllıca olmayacağını da öne sürer:

*‘‘Hayır, bir Tanrı’ya başvurmak zaruretini duyuyorsam bu hal, tabiatı almadığımdan [anlamadığımdan] değil; bilakis tabiatın üstün bir zekaya ihtiyacı olduğunu anladığımdan ileri geliyor; hatta elimde başka da deliller olmasa bile yalnız bu delil Tanrı’nın varlığını ispat etmeye yeter. ’’*¹⁶¹

Voltaire gibi Fransız bir deist düşünür olan Rousseau’nun, her şeyin Tanrı’nın elinden çıktığında anlam kazanıp iyi olacağını, insanın elinde ise bozulacağını ifade ederek¹⁶² Tanrı anlayışını yansıttığını görebiliriz. Diğer deist düşünürlerin çoğunda

¹⁵⁸ Cherbury, Herbert of - Lord, Edward, *De Veritate*, çev: Meyrick H. Carre, University of Bristol, Bristol 1937, s. 290-291.

¹⁵⁹ Vorlander, Karl, *Felsefe Tarihi*, çev: Mehmet İzzet- Orhan Saadeddin, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 483.

¹⁶⁰ Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2002, s. 112-113.

¹⁶¹ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. 1, s. 55.

¹⁶² Rousseau, Jean Jacques, *Emile*, çev: Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 5.

olduğu gibi doğal bir din inancına sahip olan Rousseau,¹⁶³ Tanrı'nın iyi olduğunu söyler ve bu iyiliği evrendeki düzen aşkına bağlar. Aynı zamanda Rousseau, Tanrı'nın mutlak bir varlık olduğunu, insanların özgürlük ve iradeleriyle de O'na bağlı olduğunu ifade eder.¹⁶⁴ Rousseau'nun Tanrı tasavvurunda aklın yetkinliğine önem vermekle birlikte daha çok inancın duygu yönünü ön plana çıkarttığı da söylenebilir. Rousseau, henüz yeterli kabiliyete ermedikleri için çocuklara Tanrı'dan bahsedilmesinin erken olduğu düşüncesini de öne süren bir düşündürdür. Çünkü çocuk zihinlere yerleştirilmeye çalışılan yanlış Tanrı suretleri, tüm hayatlarında Tanrı'dan uzaklaşmalarına ve anlatılan Tanrı'nın dışında bir Tanrı tanımak istememelerine sebep olur; ki bu da ona göre en büyük kötülüktür.¹⁶⁵

Matthew Tindal ise Hristiyanlıktaki Tanrı anlayışını reddeden bir deisttir. Vahyin bir gizem olduğunu söyleyen Tindal, bunun Tanrı'nın kudretine aykırılık teşkil ettiğini ifade eder ve Tanrı'nın gizemlerle değil, O'nun hakkındaki bilgilerimizle yüceltilmesi gerektiğini savunur.¹⁶⁶ Tindal'e göre Tanrı hakkındaki bilgiler doğuştan itibaren insan zihninde bulunur. O, Tanrı'nın varlık ve sıfatlarının, mükemmelliğinin ve tüm yaratılanlara kaynaklık ettiğinin doğanın ışığı sayesinde ele alınacağı kanaatine sahiptir. Aynı zamanda Tindal, doğa ve akıl zemininden hareketle Tanrı'nın insanlarla doğrudan bir ilişki ile değil dolaylı yoldan iletişim kurduğuna inanır.¹⁶⁷ Tindal'e göre Tanrı yanlış bir şekilde tasavvur edilirse kişinin O'ndan korkma ve nefret etme ihtimali ortaya çıkabilir. Tindal için Tanrı'nın sıfatlarından biri "Mutlak Mutlu" olmasıdır. O böyle bir sığata sahip olduğu için zaten mutludur ve mutlu olmak için yarattıklarından bir şey yapmalarını istemez. Tindal Tanrı'nın istediği şeyleri, yarattıklarının mutluluğu için istediğini belirtir. Tindal, Tanrı tasavvurunu, O'nun iradesindeki değişmezlik ile ele alan bir yaklaşım da sergiler. Ona göre Tanrı, iradesinde değişiklik olmayan yaratıcı olduğu için doğanın kanunlarında da değişikliğe gitmez. Böyle bir anlayış Tanrı'nın keyfiyeti anlamına gelebileceğinden Tindal bu düşünceden sakınır.

Deistlerin bir kısmı Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra müdahale etmediğini, onu kendi haline bıraktığını ve bir kenara çekildiğini savunurlar. Aslında evrene müdahil

¹⁶³ Başçı, Vahdettin, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002, s. 70.

¹⁶⁴ Rousseau, Jean Jacques, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, çev: Mehmet Baştürk- Yavuz Kızılcım, Kilit Yay., Ankara 2003, s. 153-154.

¹⁶⁵ Rousseau, Jean Jacques, *Emil yahut Terbiyeye Dair*, çev: Hilmi Ziya Ülken- Ali Rıza Ülgener- Selahattin Güzey, Türkiye Basımevi, İstanbul 1943, s. 270.

¹⁶⁶ Lalor, Stephen, *Freethinker Matthew Tindal*, Continuum, New York 2006, s. 54-55.

¹⁶⁷ Lalor, *Freethinker Matthew Tindal*, s. 114.

olmayan Tanrı tasavvuru deistlerin çoğu için geçerlidir dersek pek de yanlışmış olmayız. Kaynaklarına inmeye çalışarak yapmış olduğumuz deizm okumaları, bunun böyle olduğunu bize göstermektedir. Deistlerdeki bu Tanrı anlayışının doğa felsefesinden de kaynaklandığı ileri sürülür. Çünkü Tanrı, evreni o kadar mükemmel yaratmıştır ki, Tanrı'nın istemesi ile dahi bu düzenin bozulması gerçekleşmeyecektir. Bu anlayış ile Tanrı'nın iradesiz ve güçsüz bir varlık konumuna düştüğünü görmek mümkün hale gelecektir.

Deist düşünürlerin Tanrı'nın varlığı ile ilgili yaklaşımları onların doğal teoloji anlayışına sahip olduklarını gösterir. Deistlere göre Tanrı'nın varlığının bilinebilmesi kutsal metinler aracılığıyla değil, alemin incelenmesi ile gerçekleşir. Bu durumun doğal teoloji anlayışının bir sonucu ile alakalı olduğunu belirtebiliriz. Çünkü deistler, doğal teolojinin Tanrı'nın varlığına ulaşabilme açısından tek yol olduğunu savunurlar. Onlara göre doğal olan varken başka bir ilahi mesaja gerek yoktur.

Deistlerdeki Tanrı tasavvurunun başka izahını Dünya Deistler Birliği web sitesinde yer alan Albert Einstein'ın açıklamasına bakarak da anlamlandırabiliriz:

*“Benim dinim, aciz ve zayıf aklımızla sezmemiz için kendisini basit ayrıntılarda tecelli ettiren sonsuz yüce ruha olan mütevazi bir hayranlıktan ibarettir. İnsan akli tarafından bütünüyle kavranması imkânsız olan bu sonsuz evrende her zaman tezahür ve tecelli eden bu yüce yaratıcı Kudret'in varlığına olan bu derin ve heyecan fışkıran inanç, benim Tanrı hakkındaki düşüncemi şekillendirmektedir.”*¹⁶⁸

Deizmdeki Tanrı düşüncesinin akıl ve doğayı muhatap alan, aynı zamanda insanı gözetleyen ve onlarla akıl yoluyla iletişim kuran teolojik bir zeminde olduğunu, diğer anlayışların da bu zeminden beslenerek ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür.

2.2.2. İslam Düşüncesi Açısından Tanrı'nın Etkinliği, İnsan ve Alemle Olan İlişkisi

Deizm inancında Allah; insanla, beşerî ahlakla ve toplumların gidişatı ile ilgili olmak yerine sadece evrendeki değişmez yasalarla ilgili olan, bu yasalar dışında ne tarihe ne de insanların gidişatına müdahale etmeyen aşkın bir yaratıcıdır.¹⁶⁹ İslam inancında ise Allah, evreni yarattıktan sonra bir kenara çekilmemiş, locasında oturup yarattıklarını geriden

¹⁶⁸ Deizm Web Sitesi, isim yok, “*Deism Defined*”, http://www.deism.com/deism_defined.htm (erişim: 21 Nisan 2005)

¹⁶⁹ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s. 170.

izleyen bir yapıya bürünmemiş,¹⁷⁰ Arş'a istiva¹⁷¹ etmiş olan bir yaratıcıdır. Allah, Kur'an'da, yarattıklarını öylece bırakmadığını, hakimiyeti ve gözetimi altına aldığını şu ayetlerle ortaya koymaktadır:

*“O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”*¹⁷²

*“Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah'tır. Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur. Alemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı yücedir.”*¹⁷³

Deistler ilahi kaynaklı dinler tarafından ortaya konulan Tanrı tasavvuruna alternatif bir Tanrı tasavvuru geliştirmeye çalışsalar da bu durumun bazı açılardan belirsizliklere ve çelişkilere neden olduğunu söylemek gerekir. Bu çelişkilerin başında da Tanrı'nın evrene müdahale edip etmediği meselesinin geldiği düşünülmektedir. Deistlerin hangi akli çıkarımlarla Tanrı'yı etkisizleştirdiğinin sorgulanması gerekir. Onlara göre Tanrı acizdir ve bu acizliğinden dolayı mı güçsüzdür? Eğer öyleyse, güçsüz olan Tanrı'nın evrene müdahale etmesi mümkün değildir. Hem evreni yaratıp hem de kullarının yaşamına müdahale edecek gücün olmaması Tanrı'nın varlığına da aykırı olacaktır. Ya da onlara göre Tanrı evrene müdahale etmemeyi kendi iradesiyle mi tercih etmiştir? Bu anlayışa göre ise Tanrı'nın yarattığı evrene müdahaleyi irade etmemesi aklen pek mümkün olmasa gerektir. Bir iş yerindeki işverenin iş yerini tasarlayıp geri kalan hiçbir şeye müdahil olmaması nasıl anlamlı değilse Tanrı'nın evreni yaratıp kenara çekilmiş olduğu anlayış da pek akli değildir. İslam dininde kullarına emir ve yasaklarını bildirmiş,¹⁷⁴ ahirette de bunların hesabını soracak¹⁷⁵ etkin bir Tanrı tasavvuruna iman edilir.

Aciz bir Tanrı tasavvurunun İslam'a aykırılık teşkil ettiğini Kur'an'ın şu ayetinden anlayabiliriz:

¹⁷⁰ Doğan, Hüseyin, *Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Tanrı-Âlem Anlayışı*, İslam Araştırmaları Usûl Dergisi 18, s. 48, ss. 37-74, 2012.

¹⁷¹ Sözlükte “doğru ve düzgün olmak” anlamında kullanılan siven سَوَى kökünden türemiştir. Allah'ın zatının yaratılan alemlerle münasebetini konu edinen bir sıfattır. Bu kavram Kur'an'da yedi ayette arşa, iki ayette de semaya yönelik olarak Allah'a nisbetle kullanılmıştır. Bkz; Yavuz, Yusuf Şevki, *‘İstivâ’*, DİA, XXIII, s. 402, ss. 402-404, İstanbul 2001.

¹⁷² Hadid 57/4.

¹⁷³ A'raf 7/54.

¹⁷⁴ En'âm 6/151.

¹⁷⁵ Enbiya 21/1.

*“Sakin kâfirleri, yeryüzünde (Allah’ı) aciz bırakıcı zannetme. Ve onların barınacağı yer ateştir. Ve dönüş yerleri mutlaka kötü (bir yer)dir.”*¹⁷⁶

İslam’daki Tanrı tasavvuru, deizmdeki gibi pasif ve etkisiz bir Tanrı tasavvurunun karşısındadır. Buna göre Kur’an, yaratıcının mülkü daima olarak elinde tuttuğunu, her şeyi görüp gözettiğini ve idare ettiğini ifade eder:

*“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah’ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az, yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir.”*¹⁷⁷

Deistler evrendeki yasaların kendi işleyişleri doğrultusunda hareket ettiğinden yola çıksa da, Kur’an, Allah’ın evrenle olan ilişkisine birçok ayette dikkat çekerek göklerde ve yerde olan hiçbir hareketin Allah’ın bilgisi dışında bağımsız olarak gerçekleşmeyeceğine, Allah’ın alem üzerinde olan etkinliğinin aralıksız olduğuna ve bir an dahi aksamaya meydan vermeyeceğine sıklıkla değinir.

*“Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye (kurduğu düzende) tutuyor. Andolsun, eğer onlar (yörüngelerinden sapıp) yok olur giderlerse, O’ndan başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O, halimdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.”*¹⁷⁸

*“Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan, sonra da Arş’a kurulup işleri yerli yerince düzene koyan Allah’tır.”*¹⁷⁹

Yine Kur’an’da gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesini Allah’ın evrendeki sürekli kontrolü üzerinden örneklendirebiliriz:

*“De ki: “Ne dersiniz? Allah, üzerinize geceyi kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah’tan başka hangi ilâh size bir aydınlık getirir? Hâlâ duymayacak mısınız?”*¹⁸⁰

*“De ki: “Ne dersiniz? Allah, üzerinize gündüzü kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah’tan başka hangi ilâh size içinde dinleneceğiniz bir gece getirebilir? Hâlâ görmeyecek misiniz?”*¹⁸¹

¹⁷⁶ Nur 24/57.

¹⁷⁷ Mücadele 58/7.

¹⁷⁸ Fâtır 35/41.

¹⁷⁹ Yunus 10/3.

¹⁸⁰ Kasas 28/71.

¹⁸¹ Kasas 28/72.

Yaratılan alemin Allah'a olan ihtiyacı, ampulün elektriğe olan ihtiyacı gibi zorunlu bir ihtiyaçtır.¹⁸² Buna göre Allah'ın bir amaç ve hikmeti gereği yarattığı aleme müdahale etmesi rasyonel bir çerçevede değerlendirildiğinde akıl dışı olmayacaktır. İslam inancına göre Allah, insanları imtihan eden bir yaratıcı konumundadır. Bunun sonucunda da insan, dünya hayatında yapılanların karşılığını alması için Allah tarafından hesaba çekilecektir.¹⁸³ Deistlerin metafizik bir sebep olan duaya ihtiyaç olmadığı tezine¹⁸⁴ karşılık İslam inancında Allah, kullarının dua etmesini ister¹⁸⁵ ve duaya cevap verir;¹⁸⁶ vahiy yoluyla ve mucizelerle de yaratmış olduğu evrene müdahale eder.¹⁸⁷ Dua edilmesini isteyen ve dualara cevap veren bir yaratıcının pasif olması İslam inancına göre bu konudaki çelişkiyi de ortaya koyar. Dolayısıyla da İslam'da Allah'ın evren ve insan ile ilişkisinin sürekli bir ilişki olduğu ayetlerden yola çıkarak görülebilir:

*“Göklerde ve yerde kim varsa O'ndan ister. O, her an yeni bir iş ve oluştadır.”*¹⁸⁸

*“Şu bir gerçek ki Allah, Rakîb'dir, sizin üzerinizde sürekli ve titiz bir gözetleyicidir.”*¹⁸⁹

*“Allah, yedi göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Allah'ın emri bunlar arasından inip durmaktadır ki, Allah'ın her şeye kadir olduğunu ve Allah'ın her şeyi ilmiyle kuşattığını bilesiniz.”*¹⁹⁰

Allah'ın yaratmış olduğu alem ile ilişkisini sosyal ve beşerî açıdan da ele almak gerekir.¹⁹¹ Allah'ın yaratmış olduğu insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin ne şekilde olacağı, üzerinde durulması gereken bir konudur. İslam inancında insanlar, dünyada yaptıklarının karşılığını görmek üzere hesaba çekileceklerdir. Hesaba çekilecek olan insana Allah tarafından özgür irade verilmiştir ve bu özgür iradesi doğrultusunda da yaptıklarından sorumlu olacaktır. Kendisine özgür irade verilen ve bunun karşılığında da hesaba çekilecek olan insanın Tanrı tarafından kendi halinde ve başıboş bırakılması mantıksal olarak pek de anlaşılabilir değildir. Allah'ın kendilerine irade vermiş olduğu insanları başıboş bırakması ve onları yönlendirici olmaması O'nun rahmetine de ters düşmektedir. İnsanın başıboş bırakılmayacağını, ilahi bildirimlerle kendisine müdahale

¹⁸² Atay, Hüseyin, “Önsöz” *Muhassal (Kelama Giriş)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 28.

¹⁸³ Âli İmrân 3/30; İbrâhim, 14/51; Mü'min 40/17; Zilzâl 99/6.

¹⁸⁴ Harman, *Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru*, s. 44.

¹⁸⁵ Bakara 2/152-153.

¹⁸⁶ Bakara 2/186.

¹⁸⁷ Bakara 2/255; En'âm 6/50; Şuara 26/4.

¹⁸⁸ Rahman 55/29.

¹⁸⁹ Nisa 4/1.

¹⁹⁰ Talâk 65/12.

¹⁹¹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 410.

edileceğini ve çeşitli imtihanlara tabi tutularak yaratıcısıyla sürekli bir ilişki içerisinde olacağını şu ayetler bize göstermektedir:

“İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece “İman ettik” demeleriyle bırakılacaklarını mı sandılar?”¹⁹²

“İnsan, başıboş bırakılacağını mı sanıyor?”¹⁹³

İnsanları başıboş bırakmayan Allah, diğer canlıları da aynı şekilde başıboş bırakmamıştır. Kur’an’daki pek çok ayet, Allah’ın tüm yarattıklarına karşı olan lütfunu ve onlara olan merhametini ortaya koyar:

“Nice hayvanlar var, kendi rızıkını taşıyamaz. Allah onları da rızıklandırıyor, sizi de. Semî’dir O, Alîm’dir.”¹⁹⁴

İslam’ın Tanrı tasavvuru karşısında deistlerin ortaya koymuş olduğu Tanrı tasavvurunun, içerisinde belirsizlikler barındıran bir anlayışta olduğunu ifade etmemiz yerinde olacaktır. Öyle ki, deist düşünürlerin Tanrı ile alakalı tasavvurlarına baktığımızda, her şeye gücü yeten Tanrı imajını ortaya koysalar da bu Tanrı’nın insanları kendi hallerine bırakması anlayışının tutarlı bir yaklaşım olmadığı görülecektir. Tanrı’nın her şeye gücü yetiyorsa o halde faal ve aktif olmaması rasyonel değerlendirmeden uzak bir yaklaşım olur. Çünkü Tanrı’nın evrene müdahale etmemesi hem tabiat hem de insanların yapacağı işlerin anlamsız ve kusurlu kalmasına sebebiyet verebilir. Aynı zamanda insanlar ve nesneler nasıl ki birbirleriyle ilişki içerisindeyseler Tanrı ile de ilişki içerisinde olmaları gerekir.¹⁹⁵

2.3. Nübüvvet

2.3.1. Deizmin Nübüvvet İtirazı

Dini gerçeklerin akılla elde edilebileceğine inanarak ilahi kaynaklı olan bilgi yollarını reddeden deizm, insanların doğru yola ulaşabilmesi için gerekli olan peygamberlik müessesesini de reddetmiş bir akımdır.¹⁹⁶ Tanrı tasavvurları ve din anlayışları gibi nübüvvet olan bakış açıları da deistlerin değerlendirilebilmesi açısından önem arz eder. Deistlerin nübüvvet meselesini vahiy konusundaki yaklaşımlardan yola çıkarak ele aldığı görülmektedir. Bilindiği gibi deistler, Tanrı tarafından gönderildiğine

¹⁹² Ankebut 29/2.

¹⁹³ Kıyamet 75/36.

¹⁹⁴ Ankebut 29/60.

¹⁹⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, çev: Alparslan Açıkgenc, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, s. 33.

¹⁹⁶ Gündoğar, *Deizm, Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 33.

inanılan vahyin aklın yargılamasına tabi tutulacağına inanmaktalar. Dolayısıyla onların nübüvvete olan itirazı genel olarak akıl-vahiy ekseninde şekillenmiştir.

Deistler şayet bir peygamberin yaşadığı kabul edilse bile onların getirdikleri ilahi öğretilerin akılla da elde edilebileceğine, bunun da kendilerinde olan doğal din anlayışından farklı olmadığına inanırlar. Deistler tarafından gerçeklerin akıl yoluyla elde edilmesi peygamber gereksinimini gereksiz kılmıştır.¹⁹⁷ Onlara göre İsa'nın ahlaki bir öğretmen; Hristiyanlığın bozulmamış ve saf halinin ise Tanrı tarafından doğuştan kalplere yazılan doğal din olduğu tasavvur edilir.¹⁹⁸ Deistler arasında İsa adında birinin olup olmadığı konusu ise farklılık arz etmektedir. Bazı deist düşünürler İsa'yı iyi bir reformcu ve iyi bir öğretmen olarak değerlendirirken, bazı deist düşünürler ise İsa'nın varlığından şüphe ettiklerini ima etmişlerdir. Ancak deist düşünürler arasında böyle bir farklılık olsa dahi, onun peygamber olmadığı konusunda hem fikir olduğu söylenilebilir.¹⁹⁹

Deist düşünür Tindal, kurtuluşun İsa'ya ve onun öğretilerine inanmakla gerçekleşeceğini düşünenleri eleştirir ve akıllarının götürdüğü yere göre hareket eden kişilere kurtarıcı olarak bakılmasını mantıksız görür. Bu da onun nübüvveti reddettiğinin kanıtı niteliğindedir.

Lord Herbert of Cherbury ise peygamberliğin birtakım ölçütlerinin olduğunu savunmaktadır. Vahiy ve mucizeler konusundaki kuşkularının peygamberlik için de geçerli olduğunu söyleyen Herbert, peygamberliği rahiplerin saygınlık kazanmak için yaptıkları aldatmaca üzerinden ele alır. Ona göre rahipler, birtakım kehanetler ve tahminleri ile alakalı insanları inandıramadıkları durumlarda Tanrı'nın onlara kendini gösterdiğini söyleyerek peygamberlik iddialarına yeltenmişler ve insanları aldatmaya çalışmışlardır. Herbert bu durumun da çıkara dayalı bir aldatmacadan ibaret olduğunu söyleyerek kuşkusunu ortaya koymuştur.²⁰⁰

Peygamberlik müessesesine karşı çıkmış bir başka deist düşünür ise Voltaire'dir. Onun peygamberliği bir meslek olarak gördüğünü ve reddettiğini şu alaycı ifadelerinden de anlayabilmek mümkündür:

“Şu peygamberlik mesleğinin nankör bir meslek olduğunu kabul etmek gerek. Bir Yahudi peygamberi gibi, dört beyaz atın çektiği nurdan güzel bir araba içinde,

¹⁹⁷ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 275.

¹⁹⁸ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 275.

¹⁹⁹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 277.

²⁰⁰ Taşkıran, Ülkü, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, s. 140.

gezegenden gezegene dolaşan bir tek peygamberin yanı sıra, yalın ayak yürüyen, kapı kapı dolaşarak bir lokma ekmek dilenen yüzlercesi var. ’’²⁰¹

Voltaire, İsa’nın Hristiyanlıktaki Tanrısal gücünden hareketle, insanların günahlardan kurtulamadığını ve mezhep kavgalarının devam ettiğini söylemiş, peygamberliğe olan inançsızlığını şu sözleriyle ortaya koymuştur:

“Yahudiye’de dünyaya gelen İsa’nın, bütün bu mezhepleri kendi yasaları altında birleştirmesini can ve gönülden isterdim. Kendi kendime sorar dururum: mademki Tanrıydı, neden Tanrısal haklarını kullanmadı; günahı kurtarmak için geldiği halde neden bizi günahın içinde bıraktı; bütün insanları aydınlatmaya geldiği halde, neden bütün insanları yanlış içinde bıraktı?’’²⁰²

“İsa’nın tarihinde de Hristiyanlığa ait hiçbir iz bulamadım. Elimizdeki Incillerin dördünde de birçok olaylar hakkında gelişmeler var; ama dördü birden İsa’nın, doğumundan ölümüne kadar Musa’nın yasalarına bağlı olduğunda birleşiyor...İsa Hristiyan dinini kurmak isteseydi, onun yasalarını öğretmez miydi? Törenlerini bizzat kurmaz mıydı? Adını bile etmediği törenlerin yedisini de bildirmez miydi? «Ben Tanrı’yım herkes gibi doğmadım, vücut buldum kutsal ruh vücut bulmadan babamdan çıkmıştır; iki irademle bir vücudum var, annem Tanrının annesidir. “diyemez miydi?’’²⁰³

Voltaire’nin peygamberlik müessesesini ve diğer peygamberleri reddetmesi gibi Hz. Muhammed’in de peygamberliğini reddettiği görülür:

“İnsanlar, Muhammed’in Cebrail melekle sık sık görüştüğüne inanmadan önce de pekâlâ toplum halinde yasar, Tanrı’ya olan ödevlerini yerine getirebilirlerdi. ’’²⁰⁴

Voltaire, Peygamberliğe olan olumsuz bakış açısını filozofları ön plana çıkartıp peygamberliği aşağılamasıyla bir kere daha ortaya koyar:

“Devlet memurları hakkında halka kötü kötü sözler söyledi diye işkencelerin en ağırına mahkûm olan, ölümün verdiği heyecan ve korkuyla da kan ter içinde kalan, aşağı tabakadan bir yahudiye nasıl Tanrı diyebilirim? Eflatun olsun, Sokrates olsun, Antoninus olsun, Epiktetos olsun, Zaleucus olsun, Solon olsun, Konfüçyüs olsun hangisi böyle yaptı? Bu bilgelerden hangisi bilgelik hakkındaki düşüncelerimize bundan daha aykırı yazı yazmış veya söylemiştir? Hem sorarım size, insanoğlu, kendi düşüncelerinden başka bir şeyle muhakeme yürütebilir mi?’’²⁰⁵

²⁰¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, c. 2, s. 301.

²⁰² Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. 1, s. 182.

²⁰³ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. 1, s. 187.

²⁰⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, c. 2, s. 247.

²⁰⁵ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. 1, s. 185.

Hristiyan bir deist olan Thomas Morgan,²⁰⁶ politikacılar, tarihçiler, şairler gibi Musa ve diğer peygamberlerin de takdirle karşılanabileceğini ancak onlarla hiçbir bağının ve alakasının olamayacağını söyleyerek peygamberliğe olan tavrını belli etmektedir.²⁰⁷ Bir başka deist Rousseau ise, Tanrı'nın sözlerinin doğrudan değil de peygamber olarak adlandırılan kişilerce aktarılmasının anlaşılabilir olmadığını, korunması gereken bir din varsa bunun doğal yollardan kendisi tarafınca da korunabileceğini belirterek peygamberliği reddettiğini ortaya koymuştur.²⁰⁸ Rousseau'nun peygamberliği reddettiği şu sözleriyle de anlaşılabilir:

‘‘Bütün gözlere karşı açılmış tek kitap vardır: Doğanın kitabı. Bu kitabı okuyarak onu vücuda getirmiş olan Büyük Yaratıcıya tapıyorum. Onu okumamak için hiçbir mazeret yoktur: Çünkü bütün insanlara hitap ediyor ve her akıl için anlaşılır bir lisan kullanıyor. Issız bir adada doğsaydım, kendimden başkasını görmüş olmasaydım ve dünyanın bir köşesinde, eskiden ne olup bitmiş olduğundan haberim dahi olmasaydı, muhakememi kullanmak ve işletmek, Tanrı'nın bana vermiş olduğu müstakil melekelerimi iyi çalıştırmak sayesinde, yaratıcıyı kendiliğimden öğrenmeye, sevmeye ve eserlerini takdise, kendisi gibi iyiliği istemeğe ve Dünya üzerindeki vazifelerimi öğrenip yapmaya muvaffak olurum. Bütün insan bilgileri bundan fazla bana ne öğreteceklerdir?’’²⁰⁹

Deizmin önde gelen savunucusu Thomas Paine de peygamberlikle alakalı olarak düşüncelerini dile getirmiş olan bir düşünürdür. Paine'in nübüvvet meselesine yaklaşımını ele almadan konunun eksik kalacağını düşünmekteyiz.

İslam dini hakkında net bilgilere sahip olmadığı düşünülen, nübüvvet ile ilgili eleştirilerini daha çok Hristiyanlık ve Yahudilik üzerinden yapan Thomas Paine, bu eleştirilerini de ‘‘Akıl Çağı’’ adlı eserinde dile getirmektedir.²¹⁰ Paine, bu iki dini, Tanrı'ya aykırılık teşkil eden fiillerle zikrettikleri için eleştirir.²¹¹ Paine, peygamberlik müessesesine itiraz eder ve insanın Tanrı'yla doğrudan iletişim kurabileceğine inanır. Paine, bununla alakalı olarak *Akıl Çağı* adlı kitabında şu sözleri sarf etmektedir:

‘‘Her ulusal dinî kurum veya din, Tanrı tarafından belirli kişilere bazı özel görevlerin yüklendiği bahanesiyle kurulmuştur. Yahudilerin Musa'sı, Hristiyanların İsa'sı,

²⁰⁶ Erdem, *Deizm*, s. 109.

²⁰⁷ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 284.

²⁰⁸ Rousseau, *Emil yahut Terbiyeye Dair*, s. 315.

²⁰⁹ Rousseau, *Emil yahut Terbiyeye Dair*, s. 325.

²¹⁰ Namli, Abdullah, *Thomas Paine'in Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Trabzon İlahiyat Dergisi, 5/2, s. 479, ss. 471-513, 2018.

²¹¹ Namli, *Thomas Paine'in Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, s. 480.

havâîleri ve azizleri, Müslümanların Muhammed'i vardır, sanki Tanrı'ya giden yol öteki insanlara açık değilmiş gibi.'²¹²

Paine, Herbert gibi peygamberliğin kahinlikle karıştırılabileceği tezini savunur ve bu anlamda da peygamberlik kurumuna eleştiri yöneltir. Paine göre peygamberlik kurumu falcılık denilen mesleğe uygundur.²¹³ O, İncil ve Tevrat'ın bazı peygamberleri kâhin olarak adlandırmasından²¹⁴ yola çıkarak kahinlikle peygamberliğin birbirlerine benzediğini ileri sürer ve Hz. Şuayb'ın Medyen kâhini Yetro olarak tanınmasını baz alır.²¹⁵ Peygamberin yüz kızartıcı suç işlemesinden dolayı da eleştirilerde bulunan Paine, bu eleştirisini yine Kitab-ı Mukaddes'e dayandırarak yapar. Zira Kitab-ı Mukaddes'te peygamberler yüz kızartıcı suçlarla itham edilmiştir.²¹⁶ Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan peygamber yalanlarından da²¹⁷ yola çıkarak peygamberlik kurumunu reddeden Paine, peygamber olan kişinin yalan söylememesi gerektiğini ifade eder ve gerçekte sahte peygamberin ayırt edilebilmesinin pek kolay olmadığını öne sürerek peygamberliği bu açıdan da eleştirir.²¹⁸

İslam'daki peygamberliğe de karşı çıkan Paine, Kur'an'ın bir aracı vasıtasıyla Hz. Muhammed'e gönderilmesinin herhangi bir dayanağı bulunmadığını savunur. Aracı olduğu söylenen meleği kendisinin görmediğini söyleyen Paine için, buna inanılmasını gerektirecek bir gerekçe de yoktur.²¹⁹

Nübüvvet inancını gerekli görmemeyi esas edinen deistlere,²²⁰ batı dünyasında olduğu gibi doğu dünyasında da rastlanıldığını görmekteyiz. Batı dünyasındaki deist düşünürlerin nübüvveti reddine karşılık, doğu dünyasında da nübüvveti reddetmeye dayalı deist düşünceye sahip Berahime²²¹ adında felsefi-teolojik bir topluluk bulunmaktadır.²²² Asıl adı Brahmanizm²²³ olan bu topluluk, İslami kaynaklarda Berahime

²¹² Paine, *Akıl Çağı*, s. 5.

²¹³ Paine, *Akıl Çağı*, s. 123.

²¹⁴ Bkz; Levililer 1/9-13.

²¹⁵ Çıkış 4/18.

²¹⁶ Tekvîn 9/20; Tesniye 23/17; Yeremya 23/11.

²¹⁷ Matta 7/15; Markos 13/22; Yeremya 28/15-16; Yeremya 27/9.

²¹⁸ Paine, *Akıl Çağı*, s. 123.

²¹⁹ Paine, Thomas, *The Age of Reason*, Barnes-Nobles, New York 2006, s. 7.

²²⁰ Korkmaz, Ömer Faruk v.dğr., "Kur'an-ı Kerim Deizme Kapı Aralıyor mu? ", *Modern Bir Akıl Sapması: Deizm*, Dirayet Kitaplığı, 2019, s. 146.

²²¹ İslam kaynaklarında Berahime adıyla anılan, Hint kültürünün bir topluluğu olduğu kabul edilen bu grup, nübüvvet konusundaki muhaliflerin başında gelmektedir. Bkz; Koloğlu, Orhan Ş., *Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berahime*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 13/1, s. 161, ss. 159-193, 2014

²²² Aslan, *İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu*, s. 34.

²²³ Hindistan'ın kuzey bölgelerinde ortaya çıkmış, Hinduizm'in de özünü ifade eden dini sistemin adıdır. Bkz; Tümer, Günay, 'Brahmanizm', DİA, VI, s. 329, ss. 329-333, İstanbul 1992.

ismiyle anılmıştır.²²⁴ İslam düşüncesinde nübüvvet kurumunun amansız düşmanı²²⁵ olarak kabul edilen Berahime'ye nispet edilen nübüvvet görüşleri şunlardır: İnsanlığa yol göstermesi açısından akıl yeterlidir, nübüvveti delillendirmek için kullanılan mucizenin gerçekleştiği fiilen sabit değildir, nübüvvet makamında olduğu söylenen kişilerin getirdiği ibadetler fayda sağlamamaktadır.²²⁶ Deist düşünürlerin de neredeyse aynı görüşler üzerinden savunular yaptığını hesaba kattığımızda, Berahime mensuplarıyla deizm mensuplarının ilke bakımından sıkı bir fikir birliği içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.²²⁷

Nübüvvet makamını reddetme noktasında İslam dünyasından isimler bulunduğu da bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi, deist anlayışın müslüman coğrafyadaki öncülerinden olduğu kabul edilen İbnu'r- Ravendi'dir.²²⁸ O, nübüvvet makamında olduğunu ileri süren kişilerin lüzumsuz ve zararlı olduklarını, onların masumiyetlerinin söz konusu olamayacağını, Hz. Muhammed'in de masumiyetinin söz konusu olamayacağını iddia ederek her şeyin akılla çözülmesi gerektiği sonucuna varır.²²⁹ İbnu'r Ravendi'ye göre peygamberlerin söyledikleri akla aykırıysa zaten reddedilir, ancak akla uygunsa akıl dururken onlara sığınmanın lüzumu da yoktur.²³⁰

Deizmin İslam dünyasındaki önemli bir diğer ismi ise Ebubekir er- Razi'dir.²³¹ O, Allah'ı bilmek ve ahlaklı olmak için aklın yeterli olacağını söyleyerek peygambere ihtiyaç olmadığını savunur.²³² Ona göre akıl, iyi ile kötünün, faydalı ile zararlının da ayırt edilebilmesi için yeterlidir ve akıldan başka rehber ihtiyacı yoktur.²³³ İnsanlığın felaketini peygamberlerin hazırladığını söyleyen Ebubekir er- Razi, dinler gibi peygamberlerin de ıstırap ve kandan başka bir şey getirmediğini, peygamberler olmasaydı insanlığın daha da mutlu olacağını söyleyerek²³⁴ nübüvvet makamına olan keskin reddini ortaya koymuştur. O, insanların akıl yönünden eşit doğacağını, Allah'ın da merhameti gereği bütün kullarına dünya ve ahiretteki yararlı ve zararlı şeylerin bilgisini vereceğini,

²²⁴ Tümer, 'Brahmanizm', s. 332.

²²⁵ Koloğlu, *Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berahime*, s. 161.

²²⁶ Tümer, 'Brahmanizm', s. 333.

²²⁷ Erdoğan, İbrahim Halil, *Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11/57, s. 793, ss. 789-804, 2018.

²²⁸ Gündoğar, *Deizm, Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 34.

²²⁹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, s. 119-120.

²³⁰ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, s. 120.

²³¹ Gündoğar, *Deizm, Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 34.

²³² Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, s. 125.

²³³ Gündoğar, *Deizm, Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 34.

²³⁴ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, s. 125.

peygamberliğin imtiyazlı kılınmasının ilahi hikmete aykırı olacağını ifade ederek²³⁵ nübüvveti bu yönüyle de reddetmiştir.

Deist düşüncenin gerek batı dünyasında gerekse de doğu dünyasındaki temsilcileriyle, peygamber gönderilmesini aklen mümkün görmediği ortaya koyduğu söylemler üzerinden anlaşılabilir. Bu yaklaşıma teolojik ve tarihsel olarak bakıldığında ise, nübüvvet inkarını, deistlerin sadece doğal olanı kabul etmelerinin bir sonucu ve ilahi olan her kaynağı reddetmesi üzerinden okuyabilmek mümkündür.

2.3.2. İslam Düşüncesi Açısından Nübüvvetin Gerekliliği

İslam inanç ve düşünce tarihindeki en önemli konulardan biri olarak dikkat çeken Nübüvvet meselesi, İslam düşünürleri tarafından genel olarak nübüvvetin imkânı, gerekliği, mahiyeti ve ispatı açılarından ele alınmıştır.²³⁶ Nübüvvetin imkânı, ispatı ve gerekliği üzerine eğilen İslam düşünürleri, gerek müstakil eserler kaleme almak gerekse de kelam kitaplarında detaylıca işlemek suretiyle nübüvvet konusuna oldukça yoğunlaşmışlardır.²³⁷ İslam düşünürleri nübüvveti nakli imkanla beraber, genel olarak akli imkan açısından ele almışlardır.²³⁸ Tarih boyunca gerek vahyi gerekse de nübüvveti inkar eden akımların var olmasından hareket edildiğinde, İslam düşünürlerinin nübüvvetin imkanını nakille birlikte akli açıdan da ele almalarının önemli olduğu sonucuna varılabilir. Bilindiği üzere nübüvveti inkâr eden deistler, inkarlarını akla verdikleri yetkinlik üzerinden temellendirmeye çalışmışlardır. İslam dininde inanç esaslarından²³⁹ biri olan nübüvvet müessesesinin Allah ile insan arasındaki bağın kurulmasında hayati bir işlevselliğe sahip olduğu bilinmektedir.²⁴⁰ Deistlerin nübüvvet kurumunu inkâr temellendirmelerine karşılık, İslam'ın nübüvveti olan bakışını gerek İslam düşünürleri gerekse de Kur'an ayetleri üzerinden ele almak gerekir.

²³⁵ Yüce, Mustafa, *Allah- Alem- İnsan İlişkisi Bağlamında Nübüvvet Meselesi*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13/1, s. 38, ss. 35-60, 2011.

²³⁶ Akçay, Mustafa, *Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 3, s. 217, ss. 217-246, 2011.

²³⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Nübüvvet", DİA, XXXIII, s. 281, ss. 279-285, İstanbul 2007.

²³⁸ Fidanboy, Ömer, *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Ali El-Cübbâî'ye Göre Nübüvvetin İmkân ve Gerekliliği*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ulusal Hakemli Dergi, 19/1, s. 204, ss. 197-226, Diyarbakır 2017.

²³⁹ "Resûl, Rabbinden kendisine indirilene iman etti. Müminler de (iman ettiler). Hepsi; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine iman ettiler (ve dediler ki:) "O'nun resullerinin arasını ayırmayız." Bakara 2/285.

²⁴⁰ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 456.

Önem ve değerini nübüvvet müessesine dayanmasından alan İslam,²⁴¹ dini muhtevasını da nübüvvet tecrübesinden almış bir dindir.²⁴² Beşer ile aşkın varlık arasında gerçekleşen bu tecrübe,²⁴³ vahiy gibi nübüvvetin de gerekliliğini ortaya koymuş olması bakımından önemlidir.²⁴⁴ İnsanoğluna doğru yolu göstermesi ve rehberlik etmesi için her daim peygamber gönderdiğini Kur'an'da açıkça ifade eden Allah'ın²⁴⁵ insanları bu rehberlik ve yol göstericilikten mahrum bırakması durumunda, inanç ve davranış alanında doğruya ulaşılmasının imkansız hale gelebileceğini²⁴⁶ ifade etmemiz gerekir. İşte bu sebeple vahiy gibi nübüvvetin de gerekliliği, doğru yola ulaşılabilmesi açısından önem arz eder.

Kur'an'ın birçok ayetinde Allah'ın peygamberler gönderdiği, bu peygamberlerin insanları doğru yola ulaştırmada görevli elçiler olduğu anlatılır. Örneğin, Allah'ın insanlarla iletişim kurmak üzere elçiler seçtiğini belirten ayetler Kur'an'da şu şekilde yer almaktadır:

*“Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah işitendir, görendir.”*²⁴⁷

*“Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla, yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*²⁴⁸

İslam dininde Hz. Âdem, ilk insan²⁴⁹ ve ilk peygamber²⁵⁰ olarak kabul edilmektedir. Bu durum İslam'a göre nübüvvetin ilk insandan bu yana var olan bir müessese olduğunu, Allah'ın da kullarını tarih boyunca uyardığını göstermesi açısından önemlidir:

“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan

²⁴¹ Yüce, Allah- Alem- İnsan İlişkisi Bağlamında Nübüvvet Meselesi, s. 36.

²⁴² Aslan, İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu, s. 33.

²⁴³ Aslan, İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu, s. 33.

²⁴⁴ Dorman, Deizm ve Eleştirisi, s. 457.

²⁴⁵ Nahl 16/36.

²⁴⁶ A'raf 7/43.

²⁴⁷ Hac 22/75.

²⁴⁸ Şûra 42/51.

²⁴⁹ A'raf 7/189.

²⁵⁰ Hz. Adem'in Kur'an'da ilk peygamber olduğuna dair net bir ifade olmasa da dolaylı yoldan peygamber olduğuna işaret edilir. Bkz; Âl-i İmran 3/33. Detaylı bilgi için ayrıca bkz; Bolay, Süleyman Hayri, “ÂDEM”, DİA, I, s. 359, ss. 358-363, İstanbul 1988.

ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir. ²⁵¹

İnsanların ihtilafa düştükleri konuların açıklığa kavuşması için nübüvvetin gerekliliğini ortaya koyan Kur'an ayetleri,²⁵² deistlerin peygamberliği lüzumsuz görmelerine karşılık onların gönderilme sebeplerine de ışık tutar:

“Biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Her millet için mutlaka bir uyarıcı (peygamber) bulunmuştur.” ²⁵³

“Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için kuluna apaçık âyetler indiren O'dur. Şüphesiz Allah, size karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.” ²⁵⁴

“Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler.” ²⁵⁵

“(Allah'ın emirlerini) onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik.” ²⁵⁶

Görüldüğü gibi Kur'an, peygamberliği; müjdeleyen ve uyarıcı, karanlıktan aydınlığa çıkartan, insanlar arasında adaleti tesis eden ve Allah'ın emirlerini insanlara açık seçik bir şekilde anlatan yönleriyle ele alarak bu müessesin vazgeçilmezliğini ortaya koymuştur. Ayrıca Kur'an'da, sorumluluklarını yerine getirmeyen insanların Allah'ın mesajlarından habersiz olduklarını öne sürmemeleri için de peygamber gönderildiği, gönderilen bu peygamberlerin Allah'ın bir lütfu olduğu şu ayetlerle ortaya konulmuştur:

“Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, (kötülüklerden ve inkârdan) kendilerini temizleyen, kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar apaçık bir sapıklık içinde idiler.” ²⁵⁷

İnsan- Allah ilişkisinin sağlıklı bir zemine oturtulmasına rehberlik etmekle görevli olan nübüvvet makamı,²⁵⁸ Allah'ın insanları emirlerinden yükümlü tutması²⁵⁹ ve kötülüklerden alıkoyması²⁶⁰ açısından önemlidir. Nübüvvetin İslam dininin teolojik çekirdeğini oluşturduğunu, çünkü İslam'ın hakikat ve hidayet değerinin nübüvvet

²⁵¹ Bakara 2/213.

²⁵² Nahl 16/64; Neml 27/76.

²⁵³ Fâtır 35/24.

²⁵⁴ Hadid 57/9.

²⁵⁵ Hadid 57/25.

²⁵⁶ İbrahim 14/4.

²⁵⁷ Âl-i İmran 3/164.

²⁵⁸ Koçak, Zeynep Canan, *Günümüz Yerleşik Peygamber Tasavvurunun Genç Zihinlerde Karşılığı*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 42, s. 118, ss. 118-134, 2019.

²⁵⁹ Ahzab 33/ 45-47.

²⁶⁰ Mâide 5/32.

kurumuna dayandığını,²⁶¹ bu sebeple de nübüvvetin Allah-insan ilişkisinde önemli bir konumunun olduğunun ifade edilmesi gerekir. Örneğin, Allah'a ne şekilde ibadet edilmesi gerektiğinin insanlara bırakılması, her insan açısından farklı ibadet şekillerinin ortaya çıkmasına ve anlaşmazlıklara sebebiyet vermesine neden olabilir. Namaz, zekât, oruç gibi ibadetler farz²⁶² olduğu halde insanlar bu ibadetlerin Allah tarafından emredildiğini bilemeyebilir. İşte nübüvvet, bunların bilinebilmesi ve uygulanabilmesi açısından önemlidir. Çünkü bu gibi ilahi emirlerin peygamberler tarafından bildirilip uygulanılmamaları halinde yerine getirilmesi pek de mümkün görünmemektedir.²⁶³

Nübüvvet müessesinin imkan ve gerekliliği İslam alimleri tarafından ilahi ve beşerî olmak üzere iki yönden incelenmiştir.²⁶⁴ Bu incelemedeki amacın son asırlarda İslam'ın aslına yönelik tenkit ve itirazların nübüvvet kurumu üzerinden yapılmasından kaynaklı olduğu söylenilebilir.²⁶⁵ İlâhi açıdan bakıldığında, Allah'ın var olması ve O'nun adl, ber, fettâh, hâdî, hakîm, kerîm, nûr, rahmân, rahîm, rab, raûf, rezzâk, reşîd, vehhâb gibi isimlerinin olması ahirette hesaba çekeceği kullarına peygamber göndermesini gerekli kılar.²⁶⁶ Allah kullarına peygamberleri aracılığıyla doğru yolu göstermeseydi, insanların doğru yoldan uzak kalacağı Kur'an ayetiyle de ifade edilmiştir:

"Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Altlarından da ırmaklar akar. "Hamd, bizi buna erıştiren Allah'a mahsustur. Eğer Allah'ın bizi erıştirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık. Andolsun, Rabbimizin peygamberleri bize hakkı getirmişler" derler."²⁶⁷

Nübüvvetin gerekliliği İslam düşünürlerince beşerî açıdan da ele alınmıştır. İnsan, bilgi üretebileceği duyular ve akıl olmak üzere iki temel kaynağa sahip olsa da, her iki kaynak da sınırlı olup insanın mutluluğa ulaşabilmesi için gerekli olan bilgileri tek başına üretemez ve ilahi bir kaynağa ihtiyaç duyar.²⁶⁸ Bireyin ve toplumun mutluluğunu sağlayacak olan davranış ve kuralların sadece akıl yoluyla elde edilmesinin oldukça zor olması, nübüvvetin de bütün insanlık için gerekli olduğunu gösterir.²⁶⁹

²⁶¹ Aslan, *İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu*, s. 39.

²⁶² Bakara 2/110; Bakara 2/183.

²⁶³ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, s. 466.

²⁶⁴ Fidanboy, *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Ali El-Cübbâî'ye Göre Nübüvvetin İmkân ve Gerekliliği*, s. 205; Yavuz, "Nübüvvet", s. 282.

²⁶⁵ Altıntaş, Ramazan, *İslam'da Peygamber İnancı*, 15-17 Eylül 2006 Kelam Anabilim Dalları Sempozyumu Notları, İstanbul 2009, s. 276.

²⁶⁶ Yavuz, "Nübüvvet", s. 282

²⁶⁷ A'raf 7/43.

²⁶⁸ Abduh Muhammed, *Risâletü't-Tevhîd*, Beyrut 1985, s. 99-114.

²⁶⁹ Yavuz, "Nübüvvet", s. 283.

Nübüvvet kurumunu hüsün ve kubuh²⁷⁰ açısından da değerlendirmek gerekir. Bir fiilin güzel mi yoksa çirkin mi olduğu konusunda ilahi vahye oldukça ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Buna göre akıl, vahiy olmaksızın bir fiilin iyi mi yoksa kötü mü olduğunu idrak edemeyebilir. Kelam ilmi hüsün ve kubuh konusunu nübüvvet üzerinden de ele almış, bu mesele insanların peygambere olan ihtiyacı konusu dikkate alınarak irdelenmiştir. Bu bağlamda kelam mezhepleri hüsün ve kubuh konusunda farklı anlayışlara sahiptirler.

İyi ve kötünün bilinmesi hususunda akli tek başına yeterli gören Mu'tezile, aklın olduğu yerde vahye ihtiyaç olmadığını, Allah'ın da iyilik ve kötülük insanlar tarafından bilinmediği için değil, *'aslah ale'llah'*²⁷¹ prensibinden hareketle peygamber gönderdiğini ifade eder. Mu'tezile'ye göre peygamber gönderilmesi insanların lehine olan bir durumdur.

Eş'ari kelam mezhebinde ise vahiy olmadan insan aklının yeterli olmayacağı anlayışı hakimdir. Onlara göre akıl, vahyin yol göstermesine ihtiyaç duyar. Dolayısıyla Eş'ari mezhebinde peygamberlik, aklın iyi ve kötüyü idrak edemeyeceğinden hareketle ele alınır ve peygamber gönderilmesinin gerekliliği ortaya konur.

Maturidi mezhebinde akla ve vahye eşit düzeyde konum verilmiştir. Onlara göre akıl bazı konularda yeterli olup bazı konularda ise yetersiz kalabilmektedir. Aklın yetersiz kaldığı durumlarda ise vahiy devreye girer. Bu durum vahyin gerekliliği noktasından hareketle Maturidilerin peygamberliğin gerekliliğine olan bakış açılarını yansıtmaları açısından önemlidir.

Deistlerin ya da nübüvveti reddeden başka fırkaların²⁷² nübüvvet müessesine ihtiyaç duyulmadığına dair iddiaları, kelam alimleri tarafından reddedilmiştir. Nübüvvet olan ihtiyacı bütün müslüman düşünürler kabul etmişlerdir.²⁷³ Kelam alimleri, peygamberleri doktorlar ya da toplum düzenini sağlayan liderlere benzetirler. Şayet doktor olmasaydı insanlar bazı zararlara maruz kalabilirdi, hangi ilacın hangi hastalığa iyi geldiğini dürüst bir doktordan öğrenmek kişinin faydasına olup bunu aklın tek başına idrak edebilmesi mümkün olmayabilirdi. Aynı şekilde nizamı sağlayan liderler olmasaydı güçlü kimseler

²⁷⁰ Hüsün, güzellik; kubuh ise çirkinlik demektir. Yani güzellik ve çirkinlik olgusunun belirlenmesi hüsün ve kubuh terimleriyle ifade edilmiştir.

²⁷¹ Kullar hakkında en uygun, en faydalı olan şey demektir.

²⁷² Berâhime, Sümeniyye, Ebû Bekir Zekerîyya er-Râzi, İbnü'r Râvendî gibi kişi ya da fırkalar nübüvveti reddetmiştir. Bkz; Fidanboy, *Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Ebû Ali El-Cübbâi'ye Göre Nübüvvetin İmkân ve Gerekliliği*, s. 200.

²⁷³ Yürük, İsmail - Akbaş, Hamdi, *'Nübüvvet' Kelâm IV (Sistematik Kelâm 2, Nübüvvet-Mead)*, ed: İsmail Şık-İsmail Yürük, Araştırma Yayınları, Ankara 2016, s. 23.

zayıf kimseleri ezebilir, bireysel menfaatler ön plana çıkabilirdi. İşte peygamberlerin de varlığı, hakikati ve ahireti hatırlatıp, toplumu ıslah etme noktasında ihtiyaç duyulan öğretmen ve idareciler gibidir.²⁷⁴

Nübüvveti hem akli hem de nakli açıdan gerekli gören Maturidi, insanlığın her zaman bir nasihat ediciye ihtiyaç duyduğunu, Allah'ın da hikmeti gereği peygamber gönderdiğini ifade eder.²⁷⁵ İmam Maturidi, Nahl suresi 36. ayette geçen her ümmete peygamber gönderilmesi ifadesini nakli delil açısından ele alır.²⁷⁶ Enbiya suresi 107. ayetindeki *'Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik'*²⁷⁷ ve Fetih suresi 29. ayetindeki *'Muhammed, Allah'ın resulüdür.'*²⁷⁸ ayetlerini ise hem Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olması hem de diğer peygamberlerden üstün olması açısından ele almıştır.²⁷⁹

Nübüvveti akıl ile insan gerçekliği arasındaki ahlaki bir gereklilik üzere ele alan Maturidi, bu müessesesi akıl ile çeliştiği gerekçesiyle inkâr eden deist anlayış üzerinde önemle durmuş bir İslam düşündürüdür.²⁸⁰ Nübüvveti akli deliller üzerinden de ele alan Maturidi'ye göre Allah'ın peygamber göndermesinde önemli hikmetler vardır; ona göre peygamberler Allah'a davet maksadı ve ibadetlerin sadece O'na olması gerektiğini açıklamak üzere gönderilmiştir.²⁸¹ O, nübüvvet eleştirilerini dört başlıkta ele alır:

- a.) Var olan evren, yaratıcı olmaksızın kendi kendine meydana gelmiştir. Yaratıcının olmadığı evrende nübüvvetten söz edilemez.
- b.) Evren kendi başına var olmamıştır. Ancak bir yaratıcının var olması akılla çelişen emirler ortaya koyarak insanlara sorumluluk yüklemesi anlamına gelmemelidir.
- c.) İnsana verilen akıldan dolayı nübüvvete gereksinim yoktur.
- d.) Tecrübe dışı olan nübüvvet, bir tür kehanet, sihir ve büyüden ibarettir.²⁸²

²⁷⁴ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid Tercümesi*, s. 225.

²⁷⁵ Şık, "İmam Maturidi ve Maturidilik", s. 210.

²⁷⁶ Maturidi, Ebû Mansur, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Fatıma Yusuf el-Haymî, Risale Yayınları, III, Beyrut 2004, s. 84.

²⁷⁷ Maturidi, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, c. 3, s. 351.

²⁷⁸ Maturidi, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, c. 4, s. 533.

²⁷⁹ Maturidi, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, c. 4, s. 533.

²⁸⁰ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Arûçi, Dâru Sâdir, Mektebetu İrşâd, s. 69.

²⁸¹ Maturidi, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, c. 3, s. 84.

²⁸² Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 247.

Maturidi akli deliller üzerinden peygamber gönderilmesinin gerekliliğini şu şekilde savunur:

İnsanı en güzel şekilde yaratan Allah, ona doğruyla yanlış ayırt edebilmesi için akıl nimeti vermiştir. İnsana akıl veren Allah, ona bir takım emir ve yasaklar da koymuştur. Eğer bu yasaklar olmasaydı herkes kendi çıkarını düşünebilirdi. Kimse kimseye yaşam hakkı tanımayabilirdi. Bu durum dünyanın dengesini bozabileceğinden dolayı hikmet sahibi olan Allah'ın yaratmasına ters düşme durumu söz konusu olacaktı. Oysa Allah her şeyi hikmetiyle yaratmıştır. Allah her şeyi hikmetiyle yarattığı için de insanın faydalı ve zararlı olan şeylerin bilgisine ulaşabilmesi için peygamber göndermiştir.²⁸³

Bundan hareketle Maturidi'nin nübüvvet savunusunun, Allah'ın hikmeti gereği peygamber göndermesi ve insan aklının tabiatı gereği nübüvvete ihtiyaç duyması gerekliliği üzerinden ele alındığı söylenilebilir.²⁸⁴

Maturidi, niteliği akıl ile bilinemeyecek şeyleri seçebilme ayrıcalığına sahip olmasını nübüvvetin ayırt edici özelliği olarak da ele alır. O, dinin gereklilik açısından akla dayandığını, sorumluluk yönüyle ise nübüvvete dayandığını ifade eder.²⁸⁵ Her insanın hayatta karşılaşılan zorluklar karşısında sağlıklı düşüneyebileceğini, zorlukla karşılaştığı zaman danışması ve fikrini alması için başka kişilere ihtiyaç duyacağını söyleyen Maturidi, nefsanî arzuların, kişisel çıkarların, sağlıklı düşünmeye engel olacağını, bunların da kişiyi helake götürebileceğini söyleyerek peygamberleri bu akli ihtiyaç üzerinden ele alır.²⁸⁶ Onların davranışların sonuçlarını iyi bilen bir öğütçü olduğunu dile getirir ve nübüvveti bu açıdan da gerekli görür.²⁸⁷ Yine Maturidi'ye göre, akıl tek başına hakikate ulaşabilme özelliğine sahip olup nübüvvete ihtiyaç duyulmasaydı bile, Allah'ın peygamber göndermesi, O'nun lütfunu ortaya koyması açısından yerinde olurdu.²⁸⁸

Maturidi gibi diğer İslam düşünürleri de nübüvvetin gerekli ve faydalı bir müessese olduğunu savunmuş, nübüvvetin ispatına yönelik olarak deliller öne sürmüş ve bu kurumu inkâr edenlere yönelik ciddi savunularda bulunarak reddiyeler yazmışlardır.²⁸⁹

²⁸³ Maturidi, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 272-279.

²⁸⁴ Maturidi, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 67.

²⁸⁵ Maturidi, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu, Ahmed Vanlıoğlu, İstanbul 2005, c. 4, s. 112.

²⁸⁶ Maturidi, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 275.

²⁸⁷ Maturidi, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 277.

²⁸⁸ Harman, *Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru*, s. 33.

²⁸⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, "Delâilü'n-Nübüvve", DİA, IX, s. 117, ss. 117, İstanbul 1994.

Ehl-i sünnet alimlerinden olan Ebu'l Hasan el- Eş'arî²⁹⁰ akli iyilik ve kötülüğün tespit edilebilmesinde yeterli görmeyerek, insanoğlunun kendisine bir peygamber gönderildiğinde şeriatın değerlendirmesine tabi tutulacağını söylemiştir.²⁹¹

Gazzâlî'de²⁹² aklın idrak edemeyeceği konularda nübüvvet kurumunu gerekli gören bir diğer İslam düşünürüdür. Ona göre akıl idrak edemiyorsa nübüvvet kurumu imkân dahilinde olur.²⁹³ O, akıl yetisinin sınırlı oluşunu, nübüvvetin ise gerekliliğini şu sözleriyle ortaya koyar:

‘‘Aklın faydası bize nübüvveti tanıtmak, peygamberleri tasdik ettirmek ve nübüvvetin doğruluğuna şehadet ettirmek, nübüvvet gözüyle idrâk edilen sırları anlamaktan âciz olduğunu itiraf ettirmek, bizi elimizden tutup körleri rehberlerine, şaşkına dönmüş hastaları şefkatli doktorlara teslim eder gibi nübüvvet makamına teslim etmektir. İşte aklın hududu, anlayacağı ve yürüyeceği yer buraya kadardır. ’’²⁹⁴

Peygamber gönderilmesinin abes olacağına dair öne sürülen deist iddialara karşı Gazzâlî, aklın sınırlılığını, bunun karşısında da nübüvvetin gerekliliğini şu sözleriyle de savunur:

‘‘Hz. Peygamber, genel olarak aklın tek başına bilmesi mümkün olmayan bir şeyi haber vermek için gönderilmiştir. Fakat akıl bunu bildiği zaman, tek başına anlamış olur. Çünkü akıl tek başına amellerin, sözlerin, ahlâk ve inançların faydalı ve zararlı olanlarını bildiremez. Akıl birtakım ilaçların ve kimyasal maddelerin özelliklerini tek başına idrak edemediği gibi, insanı bedbaht yapanla, mutlu kılanı birbirinden ayıramaz. Fakat akıl bir şeyi anladığı zaman; o şeyi işitme yoluyla bilir, tasdik eder ve ondan faydalanır. Böylece de akıl, helak eden şeyden kaçınmış ve saadet veren şeye yönelmiş olur. Binaenaleyh, aklın, bir hastalığı ve bu hastalığın ilacını bilmede doktorun sözünden faydalanması ile daha sonra o doktorun sözünün doğruluğunu birtakım hallerin delâletiyle bilmesi arasında bir fark yoktur. ’’²⁹⁵

²⁹⁰ Eş'ariyye mezhebinin kurucusu. Detaylı bilgi için bkz; Fettah, İrfan Abdülhamid, ‘‘Eş'ari Ebu'l-Hasan’’, DİA, XI, ss. 444-447, İstanbul 1995.

²⁹¹ Özdemir, İbrahim, *Eş'arîler'de Kelâmî Ta'lîl*, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/4 s. 56, ss. 53-69, 2014.

²⁹² Eş'arî kelâmcısı. Detaylı bilgi için bkz; Çağrı, Mustafa, ‘‘Gazzâlî’’, DİA, XIII, s. 489-505, İstanbul 1996.

²⁹³ Gazzali, Ebu Hamid, *el-Munkız Mine'd- dalâl*, çev: Ahmed Subhi Furat, Şamil Yayınevi, İstanbul 1972, s. 68-69.

²⁹⁴ Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 111.

²⁹⁵ Gazzali, Ebu Hamid, *el-İktisad fî'l-İ'tikad (İtikadda Orta Yol)*, çev: Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 144-145.

Kâdı Abdulcebbar²⁹⁶ ise, aklın tek başına fayda ve zarar verecek şeyleri bilebilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek, kişinin hataya düşmemesi için nübüvvet müessesini gerekli görür.²⁹⁷

Yenilik hareketinin öncülerinden²⁹⁸ olan Muhammed Abduh da inanç ve ibadetlerin bilinip uygulanabilmesinde nübüvvet kurumuna olan gerekliliği²⁹⁹ ifade eden bir başka düşünürdür. O, toplumun ayakta kalabilmesi için de nübüvveti gerekli görür ve kişi için akıl ne önemdeyse toplum için de peygamberliğin önemi odur diyerek bakış açısını ortaya koyar.³⁰⁰

İslam filozofu olan İbni Sînâ³⁰¹ ise peygamberin gerekliliğini dile getirerek bu gerekliliği sosyo-politik sebeplere bağlamıştır. Ona göre toplumda düzenin kurulması için kurallar vardır. Bu kurallar yerine getirilmezse toplumda olumsuzlukların yaşanılması kaçınılmazdır. Bu sebeple toplumdaki doğru-yanlış, adalet-zulüm gibi değerleri tarafsız ve sistemli olarak uygulayıp kuralları yerine getirmesi açısından peygambere ihtiyaç vardır.³⁰² Bir diğer İslam filozofu olan Farabi³⁰³ ise nübüvvet kurumunu, Allah'ın adaletinin zorunlu sonucunun bir tecellisi olarak ele alır.³⁰⁴ Ona göre nübüvvet, faal akıl³⁰⁵ ile insan arasında gerçekleşen olağanüstü bir süreci ifade eder.³⁰⁶

İslam düşünürlerinin deist söylemler karşısında nübüvvet kurumunu gerekliliği açısından ele aldıklarını, bu kurumu inkâr eden fırkalara karşı savunular yaptıklarını gözlemledik. O halde tüm bunlardan hareketle, Allah'ın peygamber göndermesinin aklın imkân dahilinde olduğu sonucuna varılabilir. Çünkü Allah insana bilgiye ulaşabilmesi için idrak ve irade vermiştir. Kuluna idrak ve irade veren yaratıcının onu sorumlu tutması ve bunun sonucunda da ona tekliflerde bulunması bu imkana dahildir. Allah'ın bu

²⁹⁶ Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı. Bkz; Yurdagür, Metin, 'Kadı Abdulcebbar', DİA, XXIV, s. 103-105, İstanbul 2001.

²⁹⁷ Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yay., İstanbul 2002, s. 314.

²⁹⁸ Bkz; Özervarlı, M. Sait, 'Muhammed Abduh', DİA, XXX, s. 482-487, İstanbul 2005.

²⁹⁹ Abduh, Muhammed, *Risaletu't Tevhid*, nşr: Muhammed Reşid Rıza, el-Ceffân ve'l-Cabi, Limasol 2001, s. 135-136.

³⁰⁰ Abduh, *Risaletu't Tevhid*, s. 155-161.

³⁰¹ İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu. Detaylı bilgi için bkz; Alper, Ömer Mahir, 'İbn Sînâ' DİA, XX, s. 319-322, İstanbul 1999.

³⁰² Albayrak, Mevlüt, *İbn Sina Açısından Dünyaya Müdahale Vasıtası Olarak Nübüvvet*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi II. Kutlu Doğum Haftası Sempozyumu, Isparta 19, 20 Nisan 2001, s. 95

³⁰³ İslâm felsefesini temellendiren ünlü Türk filozofu.

³⁰⁴ Aydın, Yaşar, *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi*, İz Yay., İstanbul 2000, s. 152.

³⁰⁵ Farabi tarafından nebevî vahyin temellendirilmesinde kullanılan kavram. Buna göre faal akıl İslam inancında Cebail ile özdeşleştirilmiştir.

³⁰⁶ Aydın, *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi*, s. 129.

teklifleri de insanlara ya vahiy ya da nübüvvet müessesisiyle ulaşacağından Allah ile insanın ilişkisi peygamberler vasıtasıyla gerçekleşmiş olacaktır.³⁰⁷

2.4. Ahiret Hayatı

2.4.1. Deizmin Ahiret Hayatına Olan Bakışı

Ahiret hayatı ve ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili deistlerin genel bir kabullerinin olmadığı söylenebilir. Bazı deistler dünya hayatında yapılanların, iyilik ve kötülüklerin, adalet ve adaletsizliklerin karşılığı olarak ahiret hayatı olması gerektiğini savunurken, bazı deistler de ahiret hayatı inancını, ödül ve cezayı, dolayısıyla da cennet ve cehennemi reddeden bir tutum izlerler. Onlara göre insana verilecek ceza ve mükafat bu dünyada gerçekleşecektir.

Deist düşünür Lord Herbert of Cherbury, her millet ya da toplum ne kadar barbar olursa olsun, gelecek hayatta ödül ya da ceza olacağı gerçeğini kabul etmiş, ödülün bir kısmının cennette, bir kısmının gökyüzünde yıldızlarda, bir kısmının ise dindar düşüncede olduğunu öne sürmüştür.³⁰⁸

Cezanın ise cehennem benzeri yerlerde olacağını söyleyen Herbert, gerek dinlerin gerekse de sağduyu sahiplerinin doğrudan ya da dolaylı olarak ceza ve mükafatı kabul ettiğini belirtmiştir. O, ceza ve mükafatın var olmasını, üzerinde farklı bakış açıları olsa dahi evrensel bir değer olarak görür ve her şeyi yargılayan bir Tanrı'nın var olduğu gerçeğini kabul eder.³⁰⁹ Ruhun ölümsüzlüğüne de inanmayan Herbert, ruhun ölümsüzlüğünün Tanrı'nın varlığıyla bağlantılı olduğunu, bu ölümsüzlük inancının da Tanrı'ya olan inanç göstergesi olduğunu ifade eder.³¹⁰

İnsanın öldükten sonra yok olacağına inanmayan Herbert, ahiret hayatının varlığına inancını şu sözleriyle de ortaya koyar:

“Eğer anne karnındaki embriyoya annesinin karnının dışında başka bir dünya olduğunu ve bu dünyanın şu anki dünyasından daha iyi olduğunu söyleme imkânı olsaydı asla inanmazdı ya da reddederdi. Fakat dünyaya gelecek kadar olgunlaştığında, gözlerindeki perde kalktığında ve konuşmaya başlayıp yeni bir dünyayı keşfettiğinde anlayacaktır. Dolayısıyla ikinci bir dünya vardır ve bunu her zaman embriyonun anne

³⁰⁷ Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Dağıtım, Ankara 1992, s. 9-14.

³⁰⁸ Cherbury, *De Veritate*, s. 322.

³⁰⁹ Cherbury, *De Veritate*, s. 322.

³¹⁰ Cherbury, *De Veritate*, s. 315.

karnındaki bilgisi ile karşılaştırırım. Çünkü böyle bir bilgi vardır ve dünyanın bilgisi ile donatılmış bir insanın gözündeki böyle bir bilgi kısıtlı ve yetersizdir.''³¹¹

Herbert, 'bu dünyadan ve bedenden göç etmeden de asla tam bir huzura ve özgürlüğe erişemeyiz''³¹² diyerek ahlaklı insanlara vaat edilecek mutluluğun gerçekleşeceği başka bir hayat olduğunu, bu hayata da kişiyi ölümsüz olan ruhun taşıyacağını belirtir.

Voltaire ise Herbert gibi ahiret hayatını kabul eden bir başka deisttir. Voltaire ahiret hayatının varlığını kabul etse de, ahiretin varlığı konusunda güçlü bir savunuyu içinde olmadığı bilinir. Onun, nasıllığı konusunda bilgi sahibi olmadığını ve olunamayacağını söylemesine karşılık, Tanrı'nın ceza ve mükâfat vereceğini kabul etmesi şu sözleriyle ortaya konulabilir:

'Sizi ebediyen cezalandıracak diyemem, nasıl cezalandıracağını da bilmem, kimse bu hususta bir şey bilemez; yalnız cezalandırmak elinde olduğunu söylüyorum.''³¹³

Ayrıca Voltaire, Felsefe sözlüğünde cehenneme, yani ahiret hayatının bir başka sürecine değinerek ahiret hayatı inancında hangi noktada olduğunu gösterir:

'Yazılarında cehennemi inkar eden filozoflara küçük bir vaazda bulunacağım: Baylar, biz yaşamımızı ne Cicero, Atticus, Cato, Marcus- Aurelius, Epiktetos, Sansölye de L'Hospital, La Mothe, La Vayer, Des Yveteaux, Rene Descartes, Newton, Locke'la ne zenginlikle yüksek mevkilerin o kadar üstünde kalan saygı değer Bayle'le ne de hiçbir şeye inanmayan, hiçbir şeyi olmadığı halde büyük de Wit'in kendisine bağladığı üç yüz florinlik ödeneği Hollandalıların kendilerine hiçbir yararı olmadığı halde kalbini yedikleri başbakan de Wit'in çocuklarına veren o erdemli Spinoza ile geçiriyoruz. Bizim düşüp kalktığımız insanların hepsi de incelemeyi unuttuğu davaların tutarını davacılara ödeyen Des Barreaux degiller. Bütün kadınlar da en ağırbaşlı kimselerin bile bağlı kalmadıkları emanetleri o kadar titizlikle korumuş olan Ninon da Lenclos değil. Sözün kısası baylar herkes filozof olamaz. Bizim isimiz, düşüncesi kıt bir sürü düzenbazla: bir alay hoyrat, sarhoş, hırsız ayak takımıyla. Siz isterseniz onlara cehennem diye bir şey olmadığını ruhun ölümlü olduğunu vazedin. Ben kendi payıma onların kulağına, paramı çalarlarsa cehennemlik olacaklarını haykıracağım: hani, kendi cemaati tarafından namussuzca soyulduğunu görünce va'zında onlara: "İsa-Mesih sizin gibi alçaklar için

³¹¹ Cherbury, *De Veritate*, s. 316.

³¹² Cherbury, *De Veritate*, s. 317.

³¹³ Voltaire, *Zadig ve Başka Hikayeler*, çev: Yaşar Nabi Nayır, MEB Yayınları, Ankara 1946, s. 378.

bilmem ki ne düşünerek canını vermiş” diyen köy papazı yok mu işte onun gibi yapacağım.’³¹⁴

John Locke’un ahiret hayatı ve ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili görüşlerinde ahlak felsefesi ve mutluluk düşüncesi ön plana çıkmıştır.³¹⁵ Locke, insanların, mutlulukları için erdemli olmanın ve bir dinin varlığının zorunlu olduğunu, gelecekte olacak mutluluk ve mutsuzluk durumlarının görülmesi gerektiğini, Tanrı’nın da yapılanları değerlendirmek üzere beklediğini, iyi işler yapanları ödüllendirip kötü işler yapanları da cezalandıracağını anlamalarını sağlamak gerektiğini ifade eder.³¹⁶ O aynı zamanda insanların yapmış oldukları erdemli davranışların karşılığını görebilmelerini, ruhun ölümsüzlüğüne ve ahiret hayatına inanmalarına bağlı kılmıştır.³¹⁷ Ruhun ölümsüzlüğü ona göre akıl ile ispatlanmaz ve insanların ebedi mutluluğu ahiret hayatında gerçekleşecektir. Bunun için de vahiy ile elde edilen bilgilere büyük önem vermektedir.³¹⁸

Tanrı’ya iman ve itaat gibi görev ve sorumluluklarını yerine getiren bir kişinin ölümden sonra ruhunun Tanrı’ya kavuşacağına dair şüphe etmesine gerek yoktur diyen, ilk deistlerden olduğu belirtilen Charles Blount ise, insanların öldükten sonra Tanrı’nın huzuruna gideceklerini kabul etmiş,³¹⁹ ahiret hayatı ile ilgili görüşünü ortaya koymuş bir başka deist düşünürdür.

Deizmin önemli düşünürlerinin ahiret hayatı ve ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmeleri söz konusu olsa da yine ahiret hayatını kabul etmeyip şüpheyile yaklaşanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Anthony Collins adlı radikal olarak bilinen deist düşünür, ruhun maddi olduğunu söylemekte ve ahiret hayatının varlığına da karşı çıkmaktadır.³²⁰ Bir başka deist düşünceye sahip olan Lord Viscount Bolingbroke ise, gelecek bir hayat karşısında kuşku duyduğunu ifade ederek, varsa bile böyle bir hayat, bu hayatta cezalandırmanın söz konusu olamayacağını dile getirir.³²¹ Aynı zamanda Türkiye’de yayın yapıp deizm öğretileri üzerine kurulu olan ve deizmi savunup, tanıtımını yapma amacı taşıyan bir internet sitesi de³²² ahiret hayatı, cennet ve cehennem deizmde yeri olmadığını söyleyen bir tutum ortaya koymuştur.

³¹⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, c. 1, s. 522-523.

³¹⁵ Şener, Habib, *John Locke’da Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 19, s. 277, ss. 271-285, 2017.

³¹⁶ Şener, *John Locke’da Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı*, s. 278.

³¹⁷ Şener, *John Locke’da Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı*, s. 280.

³¹⁸ Şener, *John Locke’da Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı*, s. 280-281.

³¹⁹ Altunışık, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, s. 36.

³²⁰ Gündoğar, *Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 35.

³²¹ Gündoğar, *Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 35.

³²² Bkz; <https://soncaredeizm.weebly.com/deizm.html>

Anlaşıldığı kadarıyla deizmde ahiret hayatı ile ilgili bir ittifak olmadığı gibi kafa karışıklığının da söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak bakıldığında ise deistlerin ahiret hayatına, mükafat ve cezaya, ruhun ölümsüzlüğüne dair görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

- I. Ahiret hayatının varlığına ve bu hayatta gerçekleşecek olan mükafat ve cezaya inananlar.
- II. Ahiret hayatı varsa bile, bu hayatta bir cezalandırmanın gerçekleşmeyeceğine inananlar.
- III. Ahiret hayatının varlığını, mükafat ve cezayı, ruhun ölümsüzlüğünü toptan reddedenler.
- IV. Ahiret hayatının varlığına kuşkuyla yaklaşp bilinemezci bir tutum sergileyenler.

2.4.2. İslam Düşüncesi Açısından Ahiret Hayatı

Din gibi ölüm gerçeğinin de tarih boyunca insanlığı meşgul eden bir konu olduğu bilinmektedir. Bu sebeple de ölüm sonrası hayatın özellikle kelam, psikoloji ve felsefe alanlarında değerlendirilmesi günümüz toplumları için büyük önem taşır.³²³ Aynı zamanda ölüm sonrası hayat, ahiret adı altında kelam kitaplarında da üzerinde durulan bir konudur. Kelam kitaplarının üç ana konusundan birini teşkil eden ahiret hayatı, ulûhiyet ve nübüvvet konusundan sonra gelir ve sem'ıyyât başlığı altında ele alınır. İlahi dinler ve beşerî dinler de ölüm sonrası hayatın imkanına ve nasıllığına cevap ararlar. Teist karaktere sahip olan dinlerde ölüm sonrası hayatın varlığına dair olan kabullerin oldukça güçlü olduğu söylenebilir. İslam'ın da teist karaktere sahip bir din³²⁴ olduğu düşünüldüğünde, İslam'daki ahiret hayatının varlığına dair olan kuvvetli vurgu Kur'an'da dikkat çekmektedir.³²⁵ Kur'an bu ayetlerde yeniden dirilmeyi,³²⁶ yargılanmayı,³²⁷ ceza ve mükafatın³²⁸ olacağını sıklıkla bildirir.

³²³ Yeşilyurt, Temel- Taşdelen, Mehmet, *Ahiret İnancının Pratik Yansımaları*, Kelam Araştırmaları Dergisi, 10/2, s. 56, ss. 55-68, 2012.

³²⁴ Bkz; Topaloğlu, "Teizm", s. 332.

³²⁵ Bakara 2/46; En'am 6/32; Hûd 11/103.

³²⁶ Hûd 11/7; İsrâ 17/52.

³²⁷ İnşikâk 84/7-12.

³²⁸ Sâffat 37/39; Tevbe 9/22.

Ahiret hayatının varlığı İslam'ın temel inanç esaslarından da bir tanesidir.³²⁹ Gerçek olan yaşamın ahiret hayatı olduğunu ifade eden İslam, dünyadaki nimet ve imkanların çok daha fazlasının cennette insanlara sunulacağını müjdelemektedir. Bununla birlikte İslam'da, yapılan kötülüklerin cezasız bırakılmayacağına, ahirette bunun bir karşılığının olacağına dair uyarılar da bulunmaktadır. Kur'an, ayetlerde, iyi işler yapip sorumluluklarını yerine getirenleri cennetle müjdeleyip, cenneti bir motivasyon aracı olarak kullanırken, bu ödüllendirmeyi Allah'ın bir rahmeti olarak kabul eder.³³⁰ Dünyada yapılan kötülüklerin ahirette cezasız bırakılmayacak olması da Allah'ın rahmetinin bir sonucu olarak değerlendirilir. Devletlerde var olan ceza sistemi nasıl ki insanların davranışlarını kontrol altına almayı amaçlıyor ve bir caydırıcılık teşkil ediyorsa, cehennemde ceza olmasının da insanları hata ve günahlardan uzak tutarak kontrol altına alma amacı taşıdığını söylemek mümkündür. Bu da Allah'ın rahmetinin bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

Kur'an'da ahiret hayatına olan vurgunun çok olması, sorumluluk duygusunun pekiştirilmesi açısından önemlidir. Kur'an'daki birçok surede insanın yaratılışı ve evrenin idaresiyle alakalı olan ayetlerin ahiret hayatını konu alan ayetlerle aynı bütünlük içinde zikredilmesi,³³¹ ahiret hayatına verilen önemi ortaya koyar. Kur'an aynı zamanda asıl ve gerçek olan hayatın ahiret hayatı olduğunu ifade eder.³³² İslam dininde inanç esası olarak kabul edilen ahiretin varlığı, her ne kadar diğer dinler ya da deizm gibi dini ve felsefi akımlar tarafından farklı görüşlerle ortaya konulsa da genel kanaatin ölüm sonrası bir hayatın var olduğuna inanma şeklinde ortaya çıktığı söylenebilir. Deizmde ahiretin varlığına dair olan bir kabulün söz konusu olması, deistlerin ilahi dinlerden etkilenmiş olmaları ile açıklanabilir. Çünkü ilahi dinlerde ahiretin kabulü ilahi bir bildirim ile gerçekleşmektedir. İlahi bir bildirim olmadan, yani Allah ahiretle alakalı bir teminat vermeden ölüm sonrası hayata inanmak pek mümkün olmasa gerektir. Bundan dolayı da deistlerin bir kısmının ilahi bir bildirimi kabul etmemelerine rağmen ahireti kabul etmeleri, onların ilahi dinlerden etkilenmesi şeklinde yorumlanabilir.

Deistlerin ahiret hayatı konusunda hemfikir olmadıklarına, bir kısım deistin ahirete şüphe ile bakıp inkâr ettiklerine, aralarında bir kafa karışıklığının söz konusu olduğuna çalışmanın yukarıdaki bölümlerinde yer vermiştik. Ahiret hayatının varlığına şüphe ile

³²⁹ Bakara 2/4.

³³⁰ Âl-i İmran 3/107.

³³¹ Bkz; Mülk, Nebe Sureleri.

³³² Mü'min 40/39.

bakan ya da inkâr eden deistlerin ise bu tutumda olmaları, ilahi dinlerin vahye olan inancından kaynaklı olarak yorumlanabilir. Deistlerin ahiret hayatını reddetmeleri Tanrı tasavvurları üzerinden okunduğunda, bunun anlaşılabilir olduğu da ortaya çıkacaktır; çünkü Tanrı onlara göre pasif konumda olup emir vermediğinden böyle bir Tanrı'nın hesap da sormaması gerekir.

Ahiret hayatının varlığı inkâr edilirse dünya hayatındaki varlığın bir amaca yönelik olduğunu ifade etmek de zorlaşabilir. Çünkü her iki hayat da birbirine bağlıdır; dünya ahiret için ve ahiretin tarlası iken, ahiret de dünya için ve bu dünyadaki ölçü ile düzen içindir.³³³ Bazı deistler ahlaklı davranışları ahiret hayatına bağlı olarak değil de bu davranışların tabiatında iyi olduğu için aklen yapılması gerektiğine bağlasalar da, ahiret inancı olmadan, ödül ve ceza olmadan, davranışların düzenlenip sorumlulukların yerine getirilmesinin oldukça zor olduğu söylenebilir.

İslam alimleri ahiret hayatının varlığını rasyonel temellendirmeler üzerine ele almışlardır. Buna göre ahiret hayatının aklen caiz naklen de sabit olduğu ifade edilirken, akli yönden ahiret hayatının varlığına delil olabilecek iki husus üzerinde dururlar. Ahiret hayatına iman etmenin bu dünyada ölçülü ve dengeli hareketler yapmaya sevk etmesi bu hususlardan ilki kabul edilir. Çünkü bu dünyada insanın fiillerinden sorumlu olduğunu bilmesi, onun iyi davranışlar sergilemesine sebebiyet vermektedir. İkinci husus ise, haksızlığa uğramış olan insanın bu dünyada hakkını alamadığı halde bu hakkı ahiret hayatında alacak olmasına inanması, onu sabırlı olmaya ve ümitsizlik ile karamsarlığa düşmemeye sevk edecektir. Dolayısıyla da kişi, haksızlıklar karşısında isyan etme ya da toplumsal kaos çıkartma yolunu tercih etmeyerek ahiret hayatındaki ilahi adaletin gerçekleşecek olması inancı ile metanetli durabilecektir.

Maturidi, ahiret hayatının varlığını hem nakli hem de akli delillerle ele alarak temellendirmeye çalışır. Ahireti nakli açıdan ele alan, Allah'ın sözünün hak olduğunu ifade eden Maturidi, ölümden sonra gerçekleşecek olan ahiret hayatının varlığını bildiren sözün de inanılması gereken hak bir söz olduğunu söyler ve bu sözü haber olarak ele alır.³³⁴ Maturidi'nin bilgi sisteminde haber de bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir.³³⁵ Günlük hayatta doğruluğu kanıtlanmamış onca habere inanıldığını ve buna göre hareket edildiğini söyleyen Maturidi, doğrulukları söz ve eylemleriyle ispatlanmış

³³³ Yeşilyurt- Taşdelen, *Ahiret İnancının Pratik Yansımaları*, s. 59.

³³⁴ Maturidi, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, I, s. 249.

³³⁵ Atay, Hüseyin, "Ebû Mansur el-Maturidi ve Bilgi Kuramı" (*İmam Maturidi ve Maturidilik*), Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003, s. 175.

peygamberlerin de getirdiği habere inanılması gerektiğini aksi taktirde bunun çelişki olacağını söyler. Ona göre peygamberlerin haberini kabul etmek; akıl nazarı, yani tabi olunacak şeyler açısından, onların tutum ve eylemleri açısından ve getirdikleri mucizeler açısından zorunludur.³³⁶

Ahiret hayatının varlığını akli açıdan da ele alan Maturidi, ölümden sonra hayat olduğunu kanıtlamak için ‘ilk yaratma’ hadisesi üzerinde durur. Yeniden diriltiilenin bahsedildiği ayetleri³³⁷ işaret eden Maturidi, ilk yaratmaya güç yetiren bir yaratıcının ikinci yaratmaya da güç yetireceğini, ilahi varlığın kudretli oluşunun ahiret hayatının da var oluşunu aklen mümkün kılacağını ifade eder.

Maturidi gecenin gündüze, gündüzün de geceye dönüşmesi hadisesini ahiret hayatının varlığının hak oluşuna kanıt olarak getirir. Geceyle gündüz nasıl ki birbiri ardınca geliyor ve iz bırakmadan biri bir diğerini ortadan kaldırarak aralarında bir dönüşüm oluyorsa, ona göre dünya hayatının da bir başka hayata dönüşümü aklen mümkün hale gelmektedir.³³⁸

Maturidi’ye göre ahiret hayatı ilahi adalet açısından da zorunludur. O, suçlularla suçsuzların ayrılacağını, iyilik edenlere iyiliklerinin, kötülük edenlere ise kötülüklerinin karşılığının verileceğini, daima adaletin olacağını ayetlerden³³⁹ yola çıkarak ifade eder. Kanıt olarak öne sürdüğü ayetlerde, Allah, herkese hak ettiğinin karşılığının verileceğini bildirmektedir. Adaletin tam olarak bu dünyada gerçekleşmediğine değinen Maturidi, her hak sahibine hakkının verilmediği bir alemin olmaması halinde insanların ölen hayvanlardan farkının kalmayacağını öne sürer. Buna göre de suçlularla suçsuzların ayrışacağı bir hayatın olması gerekir. O, yapılan iyilikler sonucu elde edilecek ahiretteki mükafatı da Allah’ın bir lütfu olarak görür.³⁴⁰

³³⁶ Maturidi, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, IV, s. 442-443.

³³⁷ Kıyame 75/4; Rûm 30/27.

³³⁸ Maturidi, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, I, 114-116.

³³⁹ Kalem 68/35; Sâd 38/28; Zümer 39/29.

³⁴⁰ Maturidi, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, IV, s. 295-297, 556-557.

BÖLÜM III

DEİZMİN SOSYOLOJİK PROBLEMATİĞİ

3.1. Günümüzde Deizmin Yaygınlaşmasının Nedenleri

İlk başlarda batı toplumlarındaki Hristiyanlık öğretilerine tepki olarak ortaya çıkmış olan deizmin, ilerleyen zaman içerisinde dünyanın küresel bir hal almasına paralel olarak gerek doğu toplumlarında gerekse de İslam dünyasında varlık göstermeye başladığını söylemek mümkündür. İslam dünyasında deizm akımının varlık bulamadığını ifade eden kimseler olsa da yapılmış olan araştırmalar deizmin özellikle gençler arasında dikkate değer bir artış kaydettiğini göstermektedir. Örneğin araştırma şirketlerinden Mak Danışmanlık, 12-18 Haziran 2017 tarihleri arasında “Türk toplumunun din ve dini değerlere bakışı” adlı araştırmasında “Allah’ın varlığına ve birliğine bizi yaratıp yaşattığına inanıyor musunuz” şeklindeki sorusuna yaklaşık %86 oranında bir kesim “Evet, Allah’ın varlığına, birliğine bizi yaratıp yaşattığına inanıyorum” derken; %6 oranında bir kesim “Evet, Allah’ın sadece varlığına bizi yarattığına inanıyorum ama her şeye karıştığını karışacağını düşünmüyorum”, %4 oranında bir kesim ise “Hayır, Allah’a inanmıyorum” şeklinde cevap vermiştir.³⁴¹

Yine aynı araştırma, deistlerin oranının çoğunlukla büyükşehirlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Bu oranlar özellikle gençler arasında dikkate değer bir şekilde din karşıtı akımlara yönelik olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Şirketin sormuş olduğu bir başka soru ise verilen cevaplar göz önüne alındığında yine dikkat çekici bir hal almaktadır. Buna göre, yapılan çalışmada “Kur’an-ı Kerim ve diğer kitapların vahiyle geldiğine inanıyor musunuz?” şeklindeki soru karşısında katılımcıların %76 oranındaki bir kesimi “Evet, inanıyorum” diye cevap verirken, %14 gibi çok ciddi sayılabilecek bir diğer kesim ise “Hayır, inanmıyorum” şeklinde cevap vermiştir. Bu da Kur’an’ın vahye dayalı bir kitap olduğu gerçeğinin toplum nezdinde yıpranması olarak değerlendirilebilir.

Son dönemlerde yapılan araştırmaların yanı sıra gençlerin deizme yönelmeye başladığı söylemleri, uzun süredir ülke gündemini meşgul etmekte, gerek sosyal medya gerek akademik camia olmak üzere çeşitli platformlarda bu tartışmalar üzerine değerlendirmeler yapılmaktadır. Hal böyle olunca dini alandaki kaymaların önüne geçmek için çeşitli çözüm önerileri de sunulmaktadır. Bu çalışmada öncelikle bu çözüm

³⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz;

<https://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi/>

önerilerinin hayata geçirilebilmesi için deizme kayma nedenlerinin iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Ülkemizde çoğunluk müslüman olduğunu ifade etse de Allah'a ve dine inandığını söyleyip hayatında Allah'ı belirleyici kılmayan, sayıları da azımsanmayacak kadar çok olan bir kesimin varlığından söz etmek gerekir. Pasif deistler olarak adlandırılabilir bu kimselerin sayısının her geçen gün arttığı, sorunun ise sadece kendisini deist diye adlandıran kişilerle sınırlı olmadığı bilinmelidir.³⁴² Din karşıtı akımların din adına yapılmış olan uydurmalar sonucunda ya da din ile bilimin çatıştırılmak istenmesi sonucunda ülkemizde arttığı söylenebilir. Bu akımlardan biri olan deizmin de özellikle gençler arasında ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Ülkemizde deist olduğunu ifade eden gençler ve diğer kesimler, dinden olmadığı halde din adına uydurulmuş olan şeyler üzerinden dine karşı tepki duymakta ve bu uydurmaların dinin önüne geçmesinden dolayı da dinle aralarına mesafe koymaktadırlar.

Deizmin yaygınlaşmasının sebeplerini tek bir ya da iki sebep üzerinden değerlendirmek pek mümkün değildir. Sekülerleşme eğilimlerinin deizmin etkin hale gelmesinde önemli bir rolünün olduğunu söylemek gerekir. Sekülerlik, dünyevi olan her şeyi hayatın merkezine yerleştirmiş, Tanrı'yı da hayatın merkezinden uzaklaştırmıştır.³⁴³ İnsanların ölüm tecrübesiyle karşı karşıya kalmayacakmışçasına seküler bir yaşam sürüp dünyaya bağlanmaları onların ahiret hayatına yönelik algılarının zedelenmesini sağlamaktadır.³⁴⁴ Ahiret hayatına yönelik algının zayıflamasıyla da sorumluluk bilincinin yıpranması mümkün bir hale gelecektir. Kur'an, 'Gördün mü o heva ve hevesini ilah edinen kimseyi'³⁴⁵ diyerek sorumluluk bilincinde olmayan, dünyevileşmeyi hayatının birçok noktasına konumlandıran kişileri işaret etmektedir. İşte deist düşünce neredeyse sınırsız özgürlük anlayışına sahip olmasıyla, dünyevileşen insanların çıkış noktası olarak değerlendirilebilir. Özellikle gençler, kendi işine yaramayacak şeylere ilgisiz kalmakta ve bunun sonucunda da din yokmuşçasına bir hayat sürmektedirler. Sorumluluk bilincinden uzak ve dinden soyutlanmış olan yaşam tarzı, gençlerin sınav merkezli yetiştirmelerine, mevki kazanarak statü elde etmeye odaklanmalarına sebep olduğu için gençliğin dinden uzaklaşmalarının önü açılmıştır.

³⁴² Dorman, Emre, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: V. Sönmez- B. Kıyıcı- M. Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 234.

³⁴³ Öztaş, Mehmet, *Deizm ve Dini Hayat* (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006, s. 55.

³⁴⁴ Çetin, Erol, *İncanın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, İksad Yayınevi, Kahramanmaraş 2018, s. 26.

³⁴⁵ Furkan 25/43.

Ergenlik döneminin etkisinin de deizmin yayılmasında önemli bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Ergenlik ise, bireyin gelişim sürecinde ergenliğin başlangıcından fizyolojik erişkinliğe ulaşmaya kadar ki gelişim dönemidir.³⁴⁶ Bu dönem gençler açısından yavaş yavaş “dini uyanış ve gelişim” yaşları olarak da değerlendirilebileceğinden³⁴⁷, ergen olan kişi sıkça tabiatüstü ve metafizik konuları düşünmeye başlar.³⁴⁸ Ergenlik döneminde dini sorgulamaların fazla olması, ergen olan kişinin bu zamana kadar sorgulamadıklarını sorgulamasına ve dini inanışlardan şüphe etmesine neden olur. Lise düzeyinde yapılan araştırmalar bunu destekler nitelikte olup, bu araştırmalar, ergenlerin inanç konusunda ciddi şüphe ve tereddütler içerisinde olduklarını, merak ettikleri konuların başında da inanç konularının geldiğini ortaya koymaktadır.³⁴⁹ Hem bedensel hem de ruhsal değişmelerin yoğun olarak yaşandığı ergenlikte dini şüpheyi birlikte gelişim döneminin etkisi, ergenlik çağına girme, bağımsızlık kazanma duygusu, dualara karşılık bulamama, ölüm, hastalık, musibet gibi olumsuzlukları tecrübe etme gibi etkenler, deizm gibi düşüncelerin yaygınlaşmasına neden olan etkenlerdir.³⁵⁰

İnsanların deizme sürüklenmesine neden olarak gösterilen bir başka husus ise din ve bilim ilişkisidir.³⁵¹ Ülkemizde diğer dinler gibi İslam’ın da bilimle çatıştığını, akla aykırı ilkeler barındırdığını, insana özgürlük tanımayarak dünyayı ihmal ettiğini ve bunun sonucunda da Müslümanların geri kaldığını söyleyerek deizm savunusu yapanlar bulunmaktadır.³⁵² Oysa İslam dini insanlar için dünya-ahiret dengesini bütün formülleriyle ortaya koymuş, bilimsel çalışma ve gelişmelere karşı durmamıştır.³⁵³ Din-bilim ilişkisi her ne kadar Batı düşünce tarihinde gerilimi en fazla hissedilen alanların başında gelse de³⁵⁴ din bilim ilişkisinin İslam düşünce tarihindeki seyri farklılık arz eder;

³⁴⁶ Koç, Mustafa, *Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi*, Ekev Akademi Dergisi, 7/15, s. 115, ss. 113-132, 2013.

³⁴⁷ Koç, *Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi*, s. 121.

³⁴⁸ Koç, *Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi*, s. 121.

³⁴⁹ Osmanoğlu, Cemil, *Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç*, Bilimname Düşünce Platformu, S. 27, s. 199, ss. 177-206, Kayseri Erciyes Üniversitesi 2014.

³⁵⁰ Şimşek, Seher, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı 2018, s. 33.

³⁵¹ Karakoç, Zihniyet kökenleri ve Tetikleyen Sebepleri Açısından Deizm, s. 35.

³⁵² Coşkun, *Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları*, s. 64.

³⁵³ Karakoç, Zihniyet kökenleri ve Tetikleyen Sebepleri Açısından Deizm, s. 35.

³⁵⁴ Aytepe, Mahsum, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi” *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: V. Sönmez- B. Kırıyıcı- M. Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 194.

çünkü Hristiyanlıktaki inanç esasları bilimle çatışırken, İslam dini inananları sürekli olarak ilim sahibi olmaya,³⁵⁵ akıllı kullanmaya³⁵⁶ ve düşünmeye³⁵⁷ çağırılmaktadır.³⁵⁸

Din-bilim ilişkisi Batı düşünce tarihinin en gerilimli alanlarının başında gelse de 17. ve 18. yüzyıllarda Aydınlanma düşüncesine paralel olarak deizmle bir çözüme kavuşmuş gibi görünmekteydi. Ancak bu durum din adına tavizlerin verildiği, bilimin önünü açan geçici bir çözüm olmuştu. Bu sebeple temellerini Newton'cu bilim anlayışı ile Kartezyen felsefenin hazırladığı bilim paradigması, ilerlemeci, pozitivist ve seküler yorumların da etkisiyle her türlü dini olgunun reddine varan bir niteliğe bürünmüş oldu.³⁵⁹ Buna rağmen deizm, Tanrı'yla ilkesel bağını koparmak istemeyen ancak sosyal hayat ve bilimsel çalışmalarda dilediğini yapmak isteyenlere teorik anlamda meşruiyet zemini kazandırmakta ve bu şekilde de varlığını devam ettirebilmektedir.³⁶⁰

Din dilinin arkaik değerler taşıması da deizme yönelişin faktörlerinden biri olarak gösterilebilir. Öyle ki, modern çağın insanına din sunumu yapmak isteyen kişiler, bu çağda değil de geçmiş çağlarda yaşıyormuşçasına hareket etmekte; değindikleri konular, verdikleri örnekler ve anlatım biçimleri ise bu çağın insanından ziyade yüzyıllar öncesinin itaatkâr insanına hitap eder nitelikler taşımaktadır.³⁶¹ Yapılan dini sunumların belli seviyeye gelmiş akıl sahipleri üzerinden değil de hikayemsi olarak insanlara aktarılması, televizyonlarda kütüğü ağlatan söylemlerin revaç bulması, din denilen şeyin akıl dışına çıkarılmasının bir adımı olarak değerlendirilebilir.³⁶² Bununla birlikte din dilinin otoriter şekilde sunulması, yumuşak bir dilden ziyade sert ve dışlayıcı bir dilin kullanılması, belli kopmaların ve şüphelerin olmasına neden olabilmektedir.³⁶³ Bu durumun ise gerek gençlerin gerekse de toplumun dine bakışını etkilediğini, deizme kapı araladığını söyleyebiliriz.

Deist kaynakların besin ortamlarından biri de akıl değerinin kabul etmeyeceği Tanrı fikridir. Akıl fonksiyonlarının devre dışı bırakıldığı Tanrı fikri, akıl sahibi olan kimselerin umursamayacağı bir inanışa dönüşebilmektedir.³⁶⁴ Gençlerin teknoloji ve bilim çağında her şeyin cevabını akıl ve mantık üzerinden aramaları, onların akıl dışı Tanrı fikirlerine

³⁵⁵ Zümer 39/9.

³⁵⁶ Bakara 2/242.

³⁵⁷ Bakara 2/219.

³⁵⁸ Çetin, *İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, s. 31.

³⁵⁹ Aytepe, *Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi*, s. 212.

³⁶⁰ Aytepe, *Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi*, s. 212.

³⁶¹ Okumuş, Namık Kemal, "Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasavvuru" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: V. Sönmez- B. Kıyıcı- M. Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 184.

³⁶² Okumuş, *Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasavvuru*, s. 185.

³⁶³ Okumuş, *Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasavvuru*, s. 185-186.

³⁶⁴ Okumuş, *Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasavvuru*, s. 185.

mesafeli yaklaşımlarının önünü açmaktadır. Modern dönemin de sadece akla dayalı olan bilgiyi meşrulaştırması, yaygın ve örgün eğitim kurumlarının bu paradigmaya göre eğitim anlayışı ortaya koymaları, örtülü bir şekilde de olsa deist anlayışa alan açmış bulunmaktadır.³⁶⁵

Deist inanışa sahip olanların dinle alakalı kafalarındaki olumsuz kanaatlerden birinin de özgürlük yoksunluğu olduğunu ifade etmek gerekir. Deistlerin din denilince genel olarak insan özgürlüğünün askıya alındığı ya da kısıtlandığı bir olgu düşüncesine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu şekilde bir düşünceye sahip olunmasındaki temel neden ise dini anlatan kişilerin tutum ve davranışlarıdır. Çünkü dini anlatma sorumluluğunu üstlenen kişiler, din ve özgürlük terimlerini naif bir kavrammış gibi kullansalar da pratikte bunun böyle olmadığı bilinmekte, kişilerin özgürlüklerinin elinden alınacağı kaygısı ortaya çıkmaktadır.³⁶⁶ Aynı zamanda yeterli bilgi ve donanımına sahip olmamasına rağmen din alimi olarak bilinen kişilerin Kur'an'a ve sahih sünnete, akl-ı selime ve bilimsel gerçeklere aykırı beyanları ve uygulamaları da dine mesafeli yaklaşılmasının önünü açmaktadır. Çünkü bu kişiler, bazen de tartışma üslup ve adabını yok saymaları sebebiyle ya da şöhret namına herhangi bir uç fikri ön plana çıkartarak dinden uzaklaşılmasına neden olabilmektedir.³⁶⁷ Kilisenin yanlış tutumu ve din adamlarının kendilerince dini yorumlamaları nasıl ki deizmin doğuşuna neden olduysa, aynı şekilde din adamlarının ya da dindarların da tutum ve davranışları gençlerin dine mesafeli yaklaşımlarına, farklı dini arayışlara yönelmelerine sebebiyet vermektedir.³⁶⁸ Anlatılanlardan hareketle, deizmin yaygınlaşmasında dinin yanlış tanıtılması ve dini anlatanların tutum ve yaklaşımlarının önemli bir etkiye sahip olduğu, gözden kaçırılmaması gereken bir gerçekliktir.

Gençler arasında deizme kaymaların nedenlerinden bir tanesinin de dualara karşılık bulamama anlayışı olduğu söylenmektedir. Özellikle ergenlik döneminin etkisinde olan gençler, dine kendi arzu ve istekleri üzerinden yaklaşmış, çoğu zaman bu arzu ve isteklerine din vasıtasıyla cevap bulamayınca hayal kırıklığına uğramışlardır. Bunun sonucunda da kişisel yararını gerektiren bir şeyin dua ile gerçekleşmediğini gören kişi, dine karşı güvensizlik yaşamaya başlamış ve dini düşüncelerinden kuşku duyar hale

³⁶⁵ Genç, Cafer, "Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: V. Sönmez- B. Kıyıcı, M. Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 90.

³⁶⁶ Okumuş, *Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasavvuru*, s. 186.

³⁶⁷ Coşkun, *Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları*, s. 65.

³⁶⁸ Karaköse, Şaban, *Din Eğitiminde Bireyi Tanımak*, Mavi Yay., İstanbul 2007, s. 116.

gelmiştir.³⁶⁹ Bu gibi durumların ise deizm gibi akımların yaygınlaşmasında bir başka etkili faktör olduğunu söylemek gerekir.

Ülkemizde deist olduğunu ifade eden gençler başta olmak üzere insanlar, din adına uydurulmuş olan şeylerin dinin önüne geçmiş olmasından kaynaklı olarak dine tepki duymakta, gerek çevresindeki insanlardan duyarak gerek internetten görerek gerekse de bir felsefe dersinde dikkatini çekmesinden kaynaklı olarak ‘’deizm dinin reddedilmesiye ben de deistim’’ demektedir.³⁷⁰ İslam inancı açısından ise buradaki asıl problem olarak; İslam’ın doğru anlaşılmıyor olması, özüne uygun anlatılmıyor olması ve Müslümanlar tarafından gerektiği gibi araştırılmıyor olması şeklinde saymak gerekir.³⁷¹ Din konusundaki bu bilgisizlik ve rehbersizlik ise, İslam dininin yanlış yorumlanmasına neden olabilmektedir. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan kişi de İslam’ı ana kaynaklarından öğrenemeyecek, kaynağı belli olmayan kitaplara, dergilere ya da internet sitelerine yönelerek belki de inanç konusunda ciddi zaafı yaşayacaktır. Böylece dini konulardaki bu eksikliklerin kişiyi deizme yönlendirmesi ise doğal olarak muhtemel bir hal alacaktır.

Tüm bunlardan hareketle deizmin yaygınlaşmasının nedenlerini maddeler halinde sıralamak gerekirse şunlar söylenilebilir:

1. İslam’ın tam anlamıyla bilinmemesi
2. Kur’an meallerinin okunmaması
3. Hz. Muhammed’in yanlış tanıtılması
4. Dindarların ve din adamlarının dini söylemleriyle yaşantıları arasındaki tutarsızlıklar
5. Din karşıtı propagandalar
6. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatının gençlerin ihtiyacına cevap verememesi
7. Toplumdaki cemaat algısının olumsuz olması
8. Cemaatlerin dini, ticari ve siyasi anlamdaki sömürüleri
9. Müslümanların birlik olamamaları
10. Müslüman coğrafyalardaki savaşlar

³⁶⁹ Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*, s. 47.

³⁷⁰ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 235.

³⁷¹ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 235.

11. Ahlaki ilkelerin geri plana atılması
12. Hurafelerin din algısını olumsuz şekilde etkilemesi
13. Ailenin yeterli dini eğitimi çocuğuna vermemesi
14. Sosyal medyanın yanlış kullanılması
15. Sekülerleşmenin her geçen gün artması
16. Din ile bilimin çatıştırılmak istenmesi
17. Akıl faktörünün İslam’da etkisizmiş gibi algılanması
18. Din dilindeki otoriter tutum ve yaklaşımlar
19. Din adamlarının arkaik söylemi benimsemeleri
20. Ergenliğin ortaya çıkarmış olduğu isyankâr eğilim
21. Müslümanların teknolojik gelişmelere ayak uyduramamaları
22. Din karşıtı akımların çoğalmasını engelleyici saha çalışmalarının yetersizliği

3.2. İslam Düşüncesinde Aklın Konumu ve İşlevselliği

İlahi dinlerin Tanrı inancına alternatif olarak tamamen akla dayalı bir Tanrı inancı ortaya koymaya çalışan deizm akımında, Tanrı’nın insanı, alemi ve beraberinde yaratılan kanunları anlayabilecek bir akıl yapısıyla yaratmış olduğu, bu akılla da hem Tanrı’nın varlığına hem de ona iyi bir kul olma düşüncesinin idrak edilebileceği bir anlayışa inanılmaktadır.³⁷² Deistlere göre Tanrı tüm insanlığa, görev ve sorumlulukların kavranabileceği, temel doğru ve gerçeklerin anlaşılabilmesi yetenekte bir akıl vermiştir.³⁷³ Görüldüğü üzere deistler, insanın faydasına olabilecek şeylerin edinimini aklın yetkinliğine bırakmışlardır.

İslam dinini tam anlamıyla tanımaktan uzak olan gençlerin, deizmdeki akla verilen yetkinliğe sıcak baktıklarını, bu durumun da deizme kapı aralayacak önemli bir etken olduğunu söylemek gerekir. Biz de deist düşünceye sahip olan kimselerin İslam dinini akıl ve mantığa aykırı bir dinmiş gibi göstermek istemelerine karşılık İslam düşüncesinde akla verilen önemin ele alınmasının faydalı olacağına inanıyoruz.

İslam dininde insan, yaratılmış varlıkların en şerefli ve üstünü kabul edilmektedir. İnsan akıl sahibi ve irade sahibi bir varlıktır. İnsanda düşünme ve konuşma yeteneği bulunmaktadır. Bu bakımdan insan, aklını kullanarak bütün olup bitenleri değerlendirip istek ve arzularına yön verir, sözlü ve yazılı iletişimle fikirler ortaya koyarak kültür ve

³⁷² Gündoğar, *Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 31.

³⁷³ Gündoğar, *Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, s. 31.

medeniyetler kurar.³⁷⁴ İslam dininde insan, ancak akıl ve buna bağlı duyularını kazandığı zaman Allah'ın tekliflerine muhatap olur. Çünkü sorumluluk o zaman kendisine yüklenmiş olur. Akıllı olmayan ve akıl kuvveti fonksiyonunu yapamayan kimseler ise, ilahi emirler karşısında sorumlu tutulmamıştır.³⁷⁵ Kur'an'da kişinin kendisine, dış dünyaya ve tarihe ibret gözüyle bakması, buradan da Allah'ın varlığı, gücü ve kudretiyle ilgili akıl yürütmelerde bulunması istenmektedir.³⁷⁶ Kur'an'a göre insanı insan yapan, onun her türlü eylemlerine anlam kazandıran bizzat akıldır.³⁷⁷

İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an'daki birçok ayette insanın hakikatı elde etmesinde duyular, kalp ve aklın birer kaynak olduğuna değinilse de bunlar arasında en fazla önem verilen bilgi kaynağı akıl olmuştur.³⁷⁸ Kur'an'da aklı kullanmaya teşvik eden birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde insanların ve toplumların akıllarını kullanmaları istenmektedir.³⁷⁹ Bu ayetlerde, akıllarını kullanmayanların ise kınandıkları görülmektedir.³⁸⁰ Kur'an'da zikredilen bu ayetler, insanın öz varlığına, beşeri çevresine ve tabiatla olup bitenlere bakmasını, onların üzerinde düşünerek onları anlamasını, aynı zamanda dersler ve ibretler almak suretiyle kendi hayatına anlam ve düzen vermesini istemektedir.³⁸¹ Dolayısıyla Kur'an'ın bu tutumu bilim ve felsefe ile ahlak ve estetik üzerinde de etkili olmuştur.³⁸² Aklın kullanılmasına önem veren İslam dini, kültür ve medeniyet dinidir. Onun aklı kullanmaya ve düşünmeye önem vermesi, ilerlemeye çalışan toplumlar için itici bir kuvvet olmasının delili kabul edilmektedir.³⁸³

İslam gelmeden önce insanlar bilgisizlik, taklit, özgür düşünceden mahrum ve gaflet içerisinde yaşamaktaydılar. İslam ise insanlığa gönderilerek aklın itibarını ve ilmin efendiliğini hediye etmiş bir dindir. İslam dininde ilimle din hiçbir zaman çatışmamış, din insanlığı sürekli olarak ilme teşvik etmiştir. Bu teşvik ise "bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağı"³⁸⁴ düsturunu ortaya koymuştur. Böylelikle de İslam, dolayısıyla da onun ana kaynağı olan Kur'an ilmin, bilgi edinmenin önemine vurgu yaparak taklit ve cehalet

³⁷⁴ Başçı, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, s. 209.

³⁷⁵ Başçı, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, s. 211.

³⁷⁶ Emiroğlu, İbrahim, *Kur'an'da Akıl ve İnsan*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 11, s.72, ss. 69-99, İzmir 1998.

³⁷⁷ Emiroğlu, *Kur'an'da Akıl ve İnsan*, s. 75.

³⁷⁸ Şahin, Naim, *Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 8, s. 227, ss. 219-242, Konya 1999.

³⁷⁹ Bakara 2/73; Furkan 25/44; Nûr 24/61; Rûm 30/28.

³⁸⁰ Mü'min 40/58; Yasin 36/68.

³⁸¹ Başçı, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, s. 221.

³⁸² Başçı, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, s. 221.

³⁸³ Başçı, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, s. 214.

³⁸⁴ Zümer 39/9.

hastalığının karşısında durduğunu ortaya koymuştur.³⁸⁵ Kur'an akla, kesin kanıta ve bilgiye dayalı bir inancı ön gören³⁸⁶ bir kitap olarak, belirli merci ve otoritelere körü körüne uymayı reddetmiş, kendisini de sorgulamaya açarak dini bilginin aktarıcısı olan peygamber ve Kur'an'ın da doğru ve hak olup olmadığını düşünmeye ve araştırmaya³⁸⁷ çağırmıştır.³⁸⁸ Aklın önemine Kur'an kadar vurgu yapan başka dinsel bir metnin olmadığını da söylemek gerekir.³⁸⁹

Kur'an'ın akletmeye, düşünmeye ve bilmeye kendi bütünlüğü içerisinde merkezi bir konum vermesi Müslüman medeniyetini de olumlu anlamda etkilemiştir. Öyle ki, Müslümanların bizzat ortaya koymuş oldukları özgün ve yaratıcı ürünler bir yana, onların çeviri hareketiyle kadim ve bilimsel mirası elde etme girişimleri bile dünya ölçeğinde büyük bir kültürel miras olarak kendisini göstermektedir.³⁹⁰ Müslüman bilgin ve düşünürlerin ortaya koymuş oldukları felsefi ve bilimsel gayret ve ürünlerin insanlığa sağlamış olduğu katkı dikkat çekicidir. Kuşkusuz ki, Müslüman bilgin ve düşünürlerin elde ettikleri bu başarı, onların entelektüel faaliyete ilişkin Kur'an'dan aldıkları ilham ve güçle, hakikati elde etme noktasında akla ve akli bilgiye yönelik güvenlerinden ve akıl ile vahiy, bilim ile din arasında bir çatışma değil de en temelde bir uzlaşma görmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁹¹

Birçok İslam düşünürüne göre akıl, doğru yola ancak dinin yardımı ile ulaşabilir. Din de akıl ile anlaşılır ve açıklığa kavuşabilir. Dolayısıyla her ikisi de birbirini destekler niteliktedir. Çünkü akıl ile vahiy aynı kaynaktan beslenmektedir. Vahiy insan için olduğuna göre, akıl olmadan vahiy anlaşılmayacak, vahiy olmadan da akıl dar kalıplar içerisine hapsedilmiş olacaktır.³⁹² Kur'an, aklını kullanan insanların şanını üstün bir mertebeye konumlandırırken, aklını kullanmayanları ise şiddetle eleştirmiş ve onları idrak vasıtalarını kullanmadıkları için hayvanlara benzetmiştir: *“Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar.”*³⁹³

Görüldüğü gibi İslam'a göre akıl sayesinde insan, Allah'ın kulları arasında en şerefli mevkiye ulaşmıştır. Yine akıl sayesinde doğru ile yanlış, iyi ile kötü, hak ile batıl

³⁸⁵ Şahin, *Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi*, s. 225.

³⁸⁶ Enbiyâ 21/24.

³⁸⁷ Nisa 4/82; Yûnus 10/16.

³⁸⁸ Alper, Ömer Mahir, *İslam, Akıl ve Hakikat*, Milet ve Nihal Dergisi, 7/3, s. 40, ss. 39-72, 2010.

³⁸⁹ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi*, s. 240.

³⁹⁰ Alper, *İslam, Akıl ve Hakikat*, s. 41-42.

³⁹¹ Alper, *İslam, Akıl ve Hakikat*, s. 43.

³⁹² Başçı, *Akl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, s. 212.

³⁹³ Furkan 25/44.

birbirinden ayırt edilebilecek, erdemli davranışlara ise ulaşılabilir. Bunların gerçekleşmesi ise aklın vahiy ışığıyla aydınlatılabilmesine bağlıdır. Deistler her ne kadar salt bir aklı kabul edip ilahi olan vahiy reddetseler de İslam dininde bu anlayışa karşı akıl ve vahiy birbirini tamamlayıcı nitelikte kabul edilmişlerdir.

Tüm bunlardan hareketle, akıl ve bilim adına deist olduğunu söyleyip İslam'dan uzaklaştıklarını söyleyenlerin yanlgı içerisinde olduklarını söylememiz gerekir; çünkü İslam dini gerek akla gerekse de bilime çokça önem vermekte, kültür ve medeniyet adına da insanlığa yol göstermektedir. Dinin akılcı temeller üzerine kurulması gerektiğini ifade edenlerin İslam'ın akla yüklemiş olduğu vazgeçilmez önemi es geçtiklerini de düşünüyoruz. Çünkü ana kaynak olan Kur'an'ın aklın kullanımına verdiği değeri gösteren ayetler, İslami terminolojide ortaya konulmuş olan ilim ve hikmet gibi düşünme etkinliğini ifade eden birçok terim, Müslüman düşünürlerin akıl ve vahiy birlikteliğinden yola çıkarak ortaya koymuş oldukları felsefi ve bilimsel çalışmalar, İslam'da aklın yüksek bir mertebede konumlandırıldığını göstermesi açısından önemlidir.

3.3. Deizm ve Din Karşıtı Akımlara Karşı Alınabilecek Tedbirler

Deizm ve din karşıtı akımlar, ortaya koymuş oldukları öğretilerin yanında etkili misyonerleriyle de gerek gençlerin gerekse de toplumdaki diğer kimselerin dini değerlerini sarsmaya çalışmakta, insanların din ile aralarına mesafe koymalarına neden olmaktadır. Özellikle ülkemizde son zamanlarda trend haline gelen deizm, yapılan gözlemler ve anket çalışmaları ile popülaritesini arttırdığını göstermektedir. Toplumsal bir hareket olarak karşımıza çıkan ve sosyolojik bir problem haline geldiğini düşündüğümüz deizme ve diğer din karşıtı akımlara karşı alınabilecek tedbirler şu şekilde sıralanabilir:

- Din adına uydurulan şeylerin din adına sunulup savunulması insanların inanç dünyası üzerinde ciddi tahribatlar bırakmakta ve insanların İslam'dan uzaklaşmasına neden olmaktadır. Bu tahribatların son bulması için İslam'dan uzaklaştıracak söylemlerin karşısında durulması gerekmektedir.³⁹⁴
- Peygamberimizi, Kur'an'ın bize tanıtmış olduğu örnek ve üstün insan gerçeğinden uzaklaştırıp örnek alınması mümkün olmayan insanüstü bir varlığa dönüştüren, dinin bilgi kaynağını özünden uzaklaştırarak türlü iftiralar

³⁹⁴ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 236.

ile itibarsızlaştıran rivayetler ile yüzleşilmesi gerekmektedir.³⁹⁵ Bu rivayetler yerine insanlara İslam'ın asıl kaynakları aracılığıyla bilgiler ulaştırılmasının elzem olduğu unutulmamalıdır.

- Kur'an'a sınıksız sarılmalı ve Kur'an ile ilişki gözden geçirilmelidir. Kur'an'ı anlamak üzere okumak, ayetler üzerinde derin derin düşünmek, nasıl bir kitap olduğuna dair bilgi sahibi olmak ve gönderiliş amacına uygun ilişki içerisinde olmak gerekmektedir.³⁹⁶ Böylece Kur'an'ın doğruya ulaştıran rehber³⁹⁷ olduğu imajı insanlarda farkındalık oluşturabilecektir.
- Deizm ya da diğer din karşıtı akımlara karşı acilen doğru bir peygamber algısına ve peygamber önderliğinde doğru bir din anlayışına sahip olunması gerekmektedir.³⁹⁸
- Gençlerin ilgi ve alakasını çekebilecek bir din dili kurulması gerekmektedir. Bu dilin onların duygu dünyasını, düşünce ve davranışlarını olumlu anlamda etkileyecek özelliğe sahip olması, İslam'ın doğru tanıtılabilmesine katkı sağlayacaktır. Bu sebeple ilahiyatçılara, din görevlilerine ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine ayrı bir sorumluluk düşmektedir.³⁹⁹
- Modern çağın inanç problemlerine ihtiyaca uygun modern çözümler üretmek ve gerekli olan araçları en iyi şekilde değerlendirmek için bilim ve felsefi düşünce önemsenmeli, gençlerin bilime ve felsefeye olan ilgileri görmezden gelinmeyerek dini inancın bunları teşvik ettiği gerçeği güçlü şekilde anlatılmalıdır.⁴⁰⁰
- Gençlerin inançlı, erdemli ve duyarlı bireyler olarak yetişmesi için onların ilgi alanlarına yönelik çeşitli kitap, roman, dergi ve makale türü yayınlar, internet programları, kısa film ve animasyonlar, her yaştan ve her seviyeden çocuk ve gence hitap edebilecek çeşitli bilgisayar oyunları ile eğitim programları hazırlanmalıdır.⁴⁰¹
- Genel eğitim ya da din eğitimi ile uğraşan herkesin empati duygusuna sahip olması gerektiğini bilmesi, gençlerin ruh ve duygu dünyalarına ulaşabilmek için elinden gelenin en iyisini yapma idealinde olmaya çaba sarf etmesi

³⁹⁵ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 236.

³⁹⁶ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 237.

³⁹⁷ En'am 6/157.

³⁹⁸ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 237.

³⁹⁹ Çetin, *İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, s. 65-66.

⁴⁰⁰ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 239.

⁴⁰¹ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 239.

gerekmektedir.⁴⁰² Dindarlığın temsilini iyi yapan kimseler gerçek anlamda rol model oldukları zaman gençlerin deizme ya da diğer din karşıtı akımlara yönelmesinin önü kesilebilecektir.

- Gençlerin felsefi ve metafizik alanda derinleşmiş; dini, milli, ahlaki ve manevi değerleri içselleştirmiş düşünürlerden haberdar olmaları sağlanmalı, felsefi düşüncesinin dine karşı olmak bir yana, dini hayatın derinliğine ne derecede katkı yaptığıının farkındalığı oluşturulmalıdır.⁴⁰³
- İslam dini savaş dini ya da düşmanlık dini değildir. Müslüman olan herkesin de bir barış elçisi, bir barış gönüllüsü olması gerektiğini bilmesi gerekir. İslam inancında adam eksiltmek yoktur, adam kazanmak vardır. Dolayısıyla insanları ayırtırmadan, ötekileştirmeden, nefret ve düşmanlık söylemlerinden uzak bir şekilde dinlemeyi, anlamayı ve farklı düşünce içerisinde olan kimselerin varlığını kabullenmeyi bilmek gerektiği unutulmamalıdır.⁴⁰⁴
- İslami söylem ve eylem noktasında Müslümanın tutarlı, hassas ve erdemli olması, aynı zamanda bunu samimiyetle yapabilmesi, gençlerin Allah ve din ile doğru, sağlıklı ilişki kurmasına, deizm ve diğer din karşıtı akımlara karşı ise güçlü durabilmesine imkân tanıyacaktır.⁴⁰⁵

⁴⁰² Çetin, *İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, s. 66.

⁴⁰³ Çetin, *İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, s. 68.

⁴⁰⁴ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açısından Deizm ve Eleştirisi*, s. 240.

⁴⁰⁵ Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açısından Deizm ve Eleştirisi*, s. 241.

SONUÇ

Belli bir dinin doğmalarını ya da ilkelerini kabul etmeyen, felsefi ve teolojik bir akım olan deizmin vahiy ya da kilise öğretileri ile elde edinilen dinsel bütün bilgileri reddettiği görülmektedir. Bu yönüyle de deizm, gerek beşeri dinlerin gerekse de ilahi dinlerin neredeyse hepsine muhalif bir çizgide yer almaktadır. Deizm, ortaya koymuş olduğu savunuları ile çeşitli dönemlerde temsilci bulabilmiş olsa da esasen taraftar sayısını, Aydınlanma Çağı ile birlikte Hristiyanlık teolojisine bir tepki olarak ortaya çıkmasıyla elde etmiştir. Bu da göstermektedir ki deizmin popülerliği İslam karşıtlığı ile değil, Hristiyanlık öğretilerine duyulan bir tepkinin sonucu ile gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Deizmin öğretilerinden akla verilen yetkinliğin, verilen önem açısından İslam diniyle paralellik gösterdiği söylenilebilir. Çünkü İslam dininde aklın yetkinliği oldukça ön plana çıkmaktadır. Bunu bizzat Kur'an ayetleri net ifadeler üzerinden ortaya koymuştur. Aynı şekilde Hz. Muhammed'in hadisleri ve İslam düşünürlerinin söylemleri de aklın İslam'daki yeri ve önemini ortaya koyması açısından oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki, Kelam mezheplerinden olan Maturidilik mezhebinin, Allah peygamber göndermemiş olsaydı bile insanların akılla Allah'ı bilmeleri gerekli olurdu görüşü, aklın İslam'daki ele alınış biçimini göstermesi açısından önemlidir.

Akla verilen önem konusunda aynı noktada buluşulsa da İslam diniyle deizmin özelde birbirlerinden keskin çizgilerle ayrıldığını söylemek gerekir. Çünkü deizm salt olarak yetkinliği akla vererek vahiy ölçüsü yerine akıl ölçüsünü kabul etmişken, İslam ise vahiy ve akıl ölçüsünün birlikteliğine önem vermiş, ikisini de hakikate ulaşılma noktasında birbirinden ayıramaz bütün olarak değerlendirmiştir. Aklı neredeyse Tanrı konumuna alıp bütün yetkiyi akla veren deizm, ilahi bir bildiriden bağımsız yaşamayı kabul ederek aklın düşebileceği hata payını da hesaba katmamıştır. Deizmin iddia ettiği gibi akıl tek başına yetkin bir konumdaysa eğer, kimin akli neye göre doğru kabul edilecektir? Amaç iyiye, doğruya ve faydalı olana ulaşp olumsuzluklardan korunmaksa dünyadaki hangi akıl bütün insanlığı olumluya ulaştırabilecek yapıda olabilecektir? Eğer akıl Tanrı'nın müdahalesini bile gerektirmeyecek bir yapıda ele alınıyorsa, bazı kimselerin doğrusu bazı kimseler için yanlış, bazı kimselerin yanlış ise bazı kimseler için doğru kabul edilmeyecek midir?

Deizmin iddia ettiği gibi akıl tek başına otorite olacaksa insanlığı kurtuluşa eriştirecek, herkesin aynı düşündüğü ortak bir akıl söz konusu olmalıdır. Ancak

bilinmektedir ki insan yaratılışı itibariyle farklı düşünce yapıları doğrultusunda yaratılmış bir varlıktır. Şu hâlde herkesin aynı düşünebilmesi de mümkün görünmemektedir.

Deizmin inanan kişi ile Tanrı arasındaki ilişkide vahiy gibi peygamber ve kutsal kitabı da dış etken olarak gördüğü bilinmektedir. Deistlerin inancında bir Tanrı'ya inanılacağı hususu söz konusu olsa da o Tanrı'ya nasıl inanılacağını ve ona nasıl ibadet edileceğini belirleyen bir kaynak yoktur. Bu durum ise deistlerin Tanrı ile olan ilişkilerini tamamen kendi tasarruflarına bıraktığı sonucuna ulaştırmaktadır. Bu durum deistlerin Tanrı ile olan ilişkilerinde diğer her şeyi dış etken olarak görüp, peygamberi ve kutsal kitabı Tanrı'ya ulaştıracak birer vasıta olarak görmemeleri onların sorumluluk altına girmek istememeleri şeklinde de değerlendirilebilir. İslam dini açısından Tanrı ile insan ilişkisi, ancak kutsal kitap ve peygamber vasıtaları ile gerçekleşebilmektedir. Böylelikle de insan, bu vasıtalar aracılığıyla Tanrı'ya karşı olan sorumluluklarının da bilincine varabilme imkanına sahip olmaktadır.

Deizm aynı zamanda Tanrı'nın kudretli olmasına rağmen yaratmış olduğu insana ve evrene müdahale etmediği anlayışı üzerine kurulu bir akımdır. İnsanlara müdahale etmeyen bir Tanrı inancı da onların sorumluluk altına girmek istememeleri konusunda bir başka etken olarak kabul edilebilir. Çünkü kudret sahibi olan bir Tanrı'nın yarattıkları üzerinde bir kontrol mekanizmasına sahip olmaması Tanrı'nın kudretiyle çelişki arz eden bir durum olmaktadır.

Deizm, içerisinde barındırmış olduğu çelişki arz edebilecek öğretilere rağmen toplumdaki yükselişini özellikle gençler arasında devam ettirebilmektedir. Bu duruma ise özellikle İslam dünyasındaki çeşitli etkenlerin sebep olduğu bilinmektedir. Müslüman olduğunu söylemesine rağmen ahlaki açıdan erozyona uğramış kimselerin varlığı, İslam dininin kuşatıcılık diline vurgu yapmayıp İslam'ı radikalize eden kimselerin varlığı, İslam'ı günümüz insanının diline uyarlamak yerine kendi tasavvurlarına göre konumlandıran kimselerin varlığı, gençleri, 'din buysa ben yokum' konumuna getirmektedir. Gençler aynı zamanda biraz okuyan, araştıran, sorgulayan ve dünyayı takip eden kimselerin İslam'dan uzak olan kimseler olduğuna ve başarının İslam olmadan da gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Müslümanların dünya üzerinde söz sahibi olamamalarının, bilim ve teknolojiye ayak uyduramamalarının bunda çok büyük bir etkisi olduğu bilinmektedir. Müslüman coğrafyaların birlik olamamaları sonucunda sürekli olarak dramatize bir hayat sürmeleri de insanların İslam'dan uzaklaşmalarına sebebiyet vermektedir.

İslam dini kul hakkına girmeyi, yalan söylemeyi, hırsızlığı, ahlaksızlığı, canlılara zarar vermeyi, Allah'tan başkasına kul olmayı yasaklamış bir din olmasına rağmen bu dinin buna benzer olumsuzluklar üzerinden eleştirilmeye çalışılması İslam dinine yapılan büyük bir haksızlık olarak değerlendirilmelidir. Bu anlamda İslam dinini bilmeyen kimselerin İslamiyeti araştırdıktan sonra hüküm vermeleri daha isabetli olacaktır. Çünkü din ile din anlayışları birbirinden farklılık arz etmektedir. Yanlış yapan ve bu yanlışta ısrar eden müslümanların eylemlerini İslam dinine yüklemek ise objektif bir tutum olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed, *Risaletü't Tevhid*, Beyrut 1985.
- Adıvar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Dağıtım, Ankara 1992.
- Akçay, Mustafa, *Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 3, ss. 217-246, 2011.
- Albayrak, Mevlüt, *İbn Sina Açısından Dünyaya Müdahale Vasıtası Olarak Nübüvvet*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi II. Kutlu Doğum Haftası Sempozyumu, Isparta 19-20 Nisan 2001.
- Alper, Ömer Mahir, "*İbn Sînâ*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XX, ss. 319-322, İstanbul 1999.
-*İslam, Akıl ve Hakikat*, Milet ve Nihal Dergisi, 7/3, ss. 39-72, 2010.
- Altıntaş, Ramazan, *İslam'da Peygamber İnancı*, 15-17 Eylül 2006 Kelam Anabilim Dalları Sempozyumu Notları, İstanbul 2009.
- Altunışık, Mehmet Akif, *İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 19/2, ss. 615-642, Amasya 2019.
- Ardoğan, Recep, *"Deizm" Buhrandan Burhana Günümüz Kelam Problemleri*. İstanbul Matbaası, İstanbul 2017.
- Arıcan, Musa Kazım, *"Ulhiyet Anlayışları", Din Felsefesi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Arık, Emin, *Deizm ve Ateizm Çıkmazı*, Hayy Kitap, İstanbul 2019.
- Aslan, İbrahim, *İmam Maturidi'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu*, Kelam Araştırmaları Dergisi, 12/2, ss. 33-54, Ankara 2014.
- Atay, Hüseyin, *"Ebu Mansur el-Maturidi ve Bilgi Kuramı" (İmam Maturidi ve Maturidilik)*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003.
-"*Önsöz*", *Muhassal (Kelama Giriş)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 1987.
- Aydınlı, Yaşar, *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Aytepe, Mahsum, *"Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi"*, *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Bağatur, Suheyb v, dğr., *"Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi"*, *Modern Bir Akıl Sapması: Deizm*, Dirayet Yayıncılık, İstanbul 2019.

- Barnett, S. J., *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*. Manchester University Press, Manchester 2003.
- Başçı, Vahdettin, *Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 13, ss. 209-221, 1997.
-*Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22/1, ss. 33-40, 2018.
-*Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002.
- Bolay, Süleyman Hayri, "*Âdem*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), I, ss. 358-363, İstanbul 1988.
- Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2002.
-*Felsefe Ansiklopedisi*. Cilt 4. Ankara 2006.
-*Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2013.
- Ceylan, Ahmet, "*Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımaları*", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, ss. 181-213, ed: Ramazan Biçer- Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sakarya 2005.
- Cherbury, Herbert of- Edward Lord, *De Veritate*, çev: Meyrick H. Carre. University of Bristol, Bristol 1937.
- Copleston, Frederick, *A History of Philosophy: Modern Philosophy, The British Philosophers: Hobbes to Paley*, Image Books, New York 1964.
- Coşkun, İbrahim, "*Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları*", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Curry, Michael F, *Losing Faith: Rationalizing Religionin Early Modern England*, *Intersections* 11/2, ss. 207-241, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa, "*Gazzâli*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XIII, s. 489-505, İstanbul 1996.
- Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- Çetin, Erol, *İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, İksad Yayınevi, Kahramanmaraş 2018.
- Çetin, İsmail, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, Vadi Yayınları, Ankara 1995.
- Çınar, Aliye, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, Köprü Kitap, İstanbul 2018.
- Daily, Dale N., *Enlightenment Deism*, Dorrance Publishing Co, Pennsylvania 1999.

- Deizm Web Sitesi, isim yok, "Deism Defined". tarih yok.
http://www.deism.com/deism_defined.htm (erişim: 21 Nisan 2005).
- Doğan, Hüseyin, *Abdulkahir el- Bağdadi'nin Tanrı-Alem Anlayışı*, İslam Araştırmaları-Usûl 18, 2012.
- Dorman, Emre, "*Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*", *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez-Burhaneddin Kıyıcı-Metin Yıldız. Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Dorman, M. Emre, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım (Doktora Tezi)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Düzgün, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınevi, Ankara 2005.
- Düzgün, Şaban Ali, "*Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*" *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Burhaneddin Kıyıcı- Vecihi Sönmez- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Düzgün, Şaban Ali, "*Varlık*", *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- El- Harputi, Abdullatif. *Tenkihu'l Kelam Fi Akaid-i Ehli'l İslam*. Çeviren İbrahim Özdemir- Fikret Karaman. Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 2000.
- Emiroğlu, İbrahim, *Kur'an'da Akıl ve İnsan*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 11, ss. 69-99, İzmir 1998.
- Erdem, Hüsamettin, "*Deizm*". TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), IX, 109-111. İstanbul 1994.
- Erdoğan, İbrahim Halil, *Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11/57, ss. 789-804, 2018.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev: Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.
- Fettah, İrfan Abdulhamid, "*Eş'ari Ebu'l Hasan*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XI, ss. 444-447, İstanbul 1995.
- Fidanboy, Ömer, *Ebu'l Hasan el- Eş'ari ve Ebu Ali el- Cübbai'ye Göre Nübüvvetin İmkan ve Gerekliliği*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ulusal Hakemli Dergi, 19/1, ss. 197-226, Diyarbakır 2017.
- Flew, Antony, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev: Zeynep Ertan ve Hasan Kaya, 4, Profil Yayınları, İstanbul 2011.
- Gadamer, Hans Georg, *Hakikat ve Yöntem*, çev: Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan, 2, Paradigma Yayınevi, İstanbul 2009.

- Gazzali, Ebu Hamid, *el-İktisad fi'l İ'tikad (İtikadda Orta Yol)*, çev: Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
-*el-Munkız Mine'd- dalâl*. çev: Ahmed Subhi Furat, Şamil Yayınevi, İstanbul 1972.
- Genç, Cafer, "*Eğitim Felsefesi Açısından Deizmin İmkânının Tartışılması*", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız. Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Gibson, W. L, *Deism*, The Church Cyclopedia, New York 1883.
- Gould, Kneale Rebecca, *Deism*, Continuum, London and New York 2005.
- Günay, Tümer, "*Brahmanizm*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), VI, ss. 329-333, İstanbul 1992.
- Gündoğar, Hamdi, "*Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız ve Vecihi Sönmez. Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Gürsoy, Kenan, "*İlhâd*". TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXII, ss. 96-98. İstanbul 2000.
- Hakkı, İzmirli İsmail, *İslam Dini ve Tabii Din*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1998.
- Harman, Vezir, *Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru*, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/1, ss. 13-51, 2017.
- Karagöz, Nail, "Kelam İlmine Giriş", *Kelam I (Kelam Tarihi/ Kelam Okulları)*, ed: İsmail Şık- Nail Karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Karakoç, Yücel v. dğr., "*Zihniyet Kökenleri ve Tetikleyen Sebepleri Açısından Deizm*", *Modern Bir Akıl Sapması: Deizm*, Dirayet Kitaplığı, 2019.
- Karaköse, Şaban. *Din Eğitiminde Bireyi Tanımak*. Mavi Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Kardaş, Meryem, "*Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru*", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Karl, Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev: Mehmet İzzet- Orhan Saadeddin, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kaya, Mahmut, *Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayıncılık, İstanbul 1983.
- Koç, Mustafa, *Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi*, Ekev Akademi Dergisi, 7/15, ss. 113-132, 2003.

- Koçak, Zeynep Canan, *Günümüz Yerleşik Peygamber Tasavvurunun Genç Zihinlerde Karşılığı*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 42, ss. 118-134, 2019.
- Koloğlu, Orhan Ş, *Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berahime*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 13/1, ss. 159-193, 2004.
- Korkmaz, Ömer Faruk v.dğr., "Kur'an-ı Kerim Deizm Kapı Aralıyor mu?", *Modern Bir Akıl Sapması: Deizm*, Dirayet Kitaplığı, 2019.
- Köktaş, Mümin, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, ss. 143-157, Eskişehir 2017.
- Lalor, Stephen, *Freethinker Matthew Tindal*, Continuum, New York 2006.
- Magee, Bryan, *Felsefenin Öyküsü*, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- MAK, Danışmanlık, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*. <https://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi/> MAK Danışmanlık, Ankara 2017.
- Maturidi, Ebu Mansur, *Kitabu't Tevhid*, thk: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Dâru Sâdir, Mektebetu İrşad, 2001.
-*Te'vilatu'l Kur'an*, Daru'l Mizan, IV, thk: Bekir Topaloğlu, Ahmed Vanlıoğlu, İstanbul 2005.
-*Kitabu't Tevhid Tercümesi*, çev: Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
-*Te'vilatü Ehli-s Sünne*, Risale Yayınları, thk: Fatıma Yusuf el- Haymi, III, Beyrut 2004.
- Menküç, Dilek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi (Yüksek Lisans Tezi)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- Mutahhari, Murtaza, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, Bengisu Yayınevi, İstanbul 1995.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça- Türkçe Sözlük*, İstanbul Dağarcık Yayın Eğitim Reklam ve Matbaacılık Ticaret ve Limited Şirketi, İstanbul 2014.
- Namlı, Abdullah, *Thomas Paine'in Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Trabzon İlahiyat Dergisi 5/2, ss. 471-513, 2018.
- Nicholls, David, *God and Government in an Age of Reason*, Routledge, London and New York 1995.

- Okumuş, Namık Kemal, "*Yetersiz Bakiye: Deizmin Tanrı Tasavvuru*", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız. Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Olgun, Hakan, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Osmanoğlu, Cemil, *Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç*, Bilimname Düşünce Platformu, S. 27, ss. 177-206 , 2014.
- Özdemir, İbrahim, *Eş'ariler'de Kelami Ta'lil*, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/4, ss. 53-69, 2014.
- Özervarlı, M. Sait, *Muhammed Abduh*. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXX, ss. 482-487, İstanbul 2005.
- Öztaş, Mehmet, *Deizm ve Dini Hayat (Yüksek Lisans Tezi)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.
- Özten, Ersan, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed: Vecihi Sönmez- Burhaneddin Kıyıcı- Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017.
- Öztürk, Y. Nuri, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2019.
- Paine, Thomas, "*A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason*". tarih yok. https://www.deism.com/paine_essay_age_of_reason.htm (erişildi: Haziran 20, 2005).
-*Akıl Çağı*, çev: Ali İhsan Dalgıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
-*The Age Of Reason*, Barnes-Nobles, New York 2006.
-"*The Religion of Deism Compared With The Christian Religion*", [deism.com/paine_essay_deism_christianity.htm](https://www.deism.com/paine_essay_deism_christianity.htm) (erişildi: Haziran 20, 2005).
- Peker, Hasan, "*Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine*", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5/1, ss. 13-42, Kilis 2018.
- Piland, Tiffany E, *The Influence and Legacy of Deism in Eighteenth Century America*, Master of Liberal Studies These, S. 1-135, Florida 2011.
- Rousseau, Jean Jacques, *Emil yahut Terbiyeye Dair*, çev: Hilmi Ziya Ülken- Ali Rıza Ülgener- Selahattin Güzey, Türkiye Basımevi, İstanbul 1943.
-*Emile*, çev: Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
-*Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*. çev: Mehmet Baştürk-Yavuz Kızılcım, Kilit Yayınları, Ankara 2003.

- Samuel, Johnson, *Johnson's Dictionary*, Published by Charles J. Hendee, Boston 1836.
- Sinanoğlu, Mustafa, "*İlhadi*". XXII, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), ss. 90-92 İstanbul 2000.
- Sire, James W., *The Universe Next Door: A Basic Worldview Catalog*, İnterVarsity Press 5, ABD 2009.
- Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- Şahin, Naim, *Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 8, ss. 219-242, Konya 1999.
- Şener, Habib, *John Locke'da Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19, ss. 271-285, 2017.
- Şık, İsmail, "*İmam Maturidi ve Maturidilik*", *Kelam I (Kelam Tarihi/ Kelam Okulları)*, ed: İsmail Şık- Nail karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Şimşek, Seher, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi (Yüksek Lisans Tezi)*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı 2018.
- Taşkıran, Ülkü, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu (Doktora Tezi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- Taylan, Necip, *Tanrı Sorunu*, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 1998.
- Topaloğlu, Aydın, "Ateizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, Etik Yayınları, Ankara 2003.
-*Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, Furkan Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2001.
-"*Teizm*", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXX, ss. 332-334, İstanbul 2011.
- Topaloğlu, Bekir, *Allah'ın Varlığı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Voltaire, *Felsefe Sözlüğü 1-2*, çev: Lütfi Ay, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2001.
-*Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, çev: Fehmi Baldaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1948.
-*Zadig ve Başka Hikayeler*. çev: Yaşar Nabi Nayır, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1946.
- Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2011.
- Wainwright, J. William, *Deism*, The Cambridge Dictionary of Philosophy, Cambridge 1999.
- Wainwright, William J, "Natural Religion", *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed: Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

- Wood, Allen W, *Kant'ın Deizmi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52/1, ss. 327-347, 2011.
- Wood, Allen W, "*Deism*" *Encyclopedia of Religion*, ed: Lindsay Jones, vol: 4, Thomson Gale, New York 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "*Delailü'n- Nübüvve*". TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), IX, ss. 117, İstanbul 1994.
-"*İstivâ*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXIII, ss. 402-404, İstanbul 2001.
-"*Nübüvvet*", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXIII, ss. 279-285, İstanbul 2007.
- Yavuzylmaz, Yusuf, *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*. Çıra Genç Yayınları, İstanbul 2018.
- Yeşilyurt, Temel-Taşdelen, Mehmet, *Ahiret İnancının Pratik Yansımaları*. Kelam Araştırmaları Dergisi, 10/2, ss. 55-68, 2012.
- Yurdagür, Metin, "*Kadı Abdulcebbar*". TDV İslam Ansiklopedisi, XXIV, ss. 103-105, İstanbul 2001.
- Yüce, Mustafa, *Allah- Alem- İnsan İlişkisi Bağlamında Nübüvvet Meselesi*. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 13/1, ss. 35-60, 2011.
- Yürük, İsmail-Akbaş, Hamdi, "*Nübüvvet*", *Kelam IV (Sistemik Kelam 2, Nübüvvet-Mead)*, ed: İsmail Şık- İsmail Yürük. Araştırma Yayınları, Ankara 2016.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Yunus ERGİN

Doğum Yeri ve Tarihi : ADANA/SEYHAN (1989)

e-mail: yunus_ergin89@hotmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

Adana Anadolu İmam Hatip Lisesi (12.06.2007)

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (03.06.2012)

Anadolu Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi/ Kamu Yönetimi (15.09.2019)

Anadolu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (2019- Halen devam ediyor)

İŞ DENEYİMİ

M.E.B. Öğretmen (Adana/Seyhan- Nilüfer Hatun Ortaokulu, 2013-.....)